

Στο κείμενο που ακολουθεί δεν υπάρχει εναλλαγή άρθρων, προθέσεων, καταλήξεων κ.ά. που αναφέρονται στους πόλους της αντιφατικής κοινωνικής σχέσης του φύλου γιατί αποφεύγεται δια ροπάλου η, με όρους ευλαβικής προσήλωσης, τήρηση της πολιτικής ορθότητας, που γίνεται αντιληπτή ως μια επιμέρους μορφή του σύγχρονου φιλισταϊσμού – τυχόν παράπονα μπορούν να σταλούν στη διεύθυνση, αρκεί οι ενδιαφερόμενοι να καταβάλλουν την αναγκαία προσπάθεια εντοπισμού της μέσα σε φετιχοποιημένες καπιταλιστικές σχέσεις όπου οι ίδιες εμφανίζονται ως αναπαράσταση της άρνησής τους.

Αυτό που σε κάποιες μπορεί να φαίνεται ως το προοίμιο ενός ελιτισμού είναι στην πραγματικότητα αυτό που λέει ο Ζακ Καμάτ: *«ο επαναστάτης δεν πρέπει να ταυτίζεται με μια ομάδα αλλά πρέπει να αναγνωρίζει τον εαυτό του σε μια θεωρία που δεν εξαρτάται από κάποια ομάδα ή περιοδικό, για τον λόγο πως αυτή η θεωρία αποτελεί έκφραση της υπάρχουσας ταξικής πάλης»*. Βλ. J. Camatte, *Capital and Community*, εκδ. First Key Prism Press, 2011. Φυσικά διαφωνούμε με τη χρησιμοποίηση του όρου «επαναστάτης» όταν δεν υπάρχει κάποια επανάσταση. Ωστόσο, αυτό δεν αλλάζει και πολλά. Ούτε υπονοείται κάποιος σιρνερικός ατομικισμός, αλλά αυτό είναι επίσης διαφορετικό ζήτημα. Για όψεις της θεαματικής αναπαράστασης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων ως **διακριτών συστημάτων «καταπίεσης»** ή ως **ανιστορική κατηγοριοποίηση «προβλημάτων»** που τίθενται **ανεξάρτητα** από την αναπαραγωγή της αξίας (π.χ. το «οικολογικό ζήτημα»), βλ. τα κείμενα της Stella Polaris και του Shevek στο πρώτο τεύχος του *Διαλυτικού*.

Κριτική στο κείμενο του Αντόρνο «Στοχασμοί πάνω στην Ταξική Θεωρία» και ορισμένα σχόλια σχετικά με την πρακτικοθεωρητική προσέγγιση της προλεταριακής ταξικής πάλης

Gaspar Azzo

Ένα όχι σύντομο εισαγωγικό σημείωμα¹

Κάθε απόπειρα ερμηνείας της γεγονυίας πραγματικότητας πρέπει να αποτελεί κομμάτι της πρακτικής συνολικής αλλαγής της, σύμφωνα με τον Μαρξ της εντέκατης θέσης για τον Φόνερμπαχ. Επιπλέον, όπως τονίζει ο Κάρελ Κόσικ στη *Διαλεκτική του Συγκεκριμένου*, η αναγνώριση του ιστορικού χαρακτήρα του παρόντος δεν συνεπάγεται την **αναγωγή** της Ιστορίας στις δοσμένες συνθήκες,

1. Το κείμενο του Αντόρνο δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στα ελληνικά στην έκδοση *Από την ταξική πάλη στον πόλεμο των συμμοριών* από τις εκδόσεις Ακυβέρνητες Πολιτείες το 2017, σε μετάφραση του Γ. Στεφανίδη, ο οποίος έχει γράψει επίσης την εισαγωγή και κάποια σχόλια. Εκτός από την πρωτότυπη έκδοσή στα γερμανικά με τίτλο *Reflektionen zur Klassentheorie*, από την οποία έγινε και η παραπάνω μετάφραση, το κείμενο υπάρχει στο διαδικτυο και ως *Reflections on Class Theory*, αγγλική μετάφραση την οποία είχαμε υπόψη πριν εμφανιστεί η ελληνική έκδοση. Προκάλεσε κάποια ερωτήματα η επιλογή της έκδοσης του συγκεκριμένου κειμένου, ειδικά σε μια περίοδο όπου η αυτοκριτική του προλεταριάτου έχει το δύσκολο έργο να αναζητήσει τη δύναμη του μέσα στην αδυναμία συγκρότησής του ως τάξης που αρνείται τον εαυτό της, για το λανθάνον «πολιτικό» στρατηγικό συμπέρασμα που φέρει. Αυτό δεν είναι άλλο από τον ισχυρισμό πως υπό το πρίσμα της απουσίας ενός διαχωρισμένου πολιτικού φορέα της τάξης, που φυσικά θα διεκδικούσε για τον εαυτό του την, από διάφορα γκρουπούσκουλα διεκδικούμενη, ιδιότητα του «μοναδικού» και «πραγματικού» επαναστατικού προλεταριακού κόμματος, οι προλεταριακοί ταξικοί αγώνες δεν μπορούν παρά να βρίσκονται σε ένα επίπεδο διαμάχης μεταξύ συμμοριών.

ενώ η θεωρητική ανακατασκευή αυτού του ιστορικού πεδίου περιέχει ήδη μια αξιολογική κρίση,² αναφερόμενη τόσο στην πλευρά του υποκειμένου της θεωρίας όσο και στην πλευρά του αντικειμενικού στόχου της κομμουνιστικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων. Το μικρό δοκίμιο του Αντόρνο, θεωρούμε πως αποτυγχάνει στην αναγνώριση της εμμενούς διαλεκτικής μεταξύ της ιστορικά συγκεκριμένης ολότητας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της εσωτερικής επαναστατικής δυναμικής που αυτή φέρει, στοιχείο που είναι μια λογική προϋπόθεση για τη θεωρία αλλά ταυτόχρονα προκύπτει μόνο ως **αποτέλεσμα**

2. Ως αξιολογική κρίση δεν εννοείται κάποια κρίση που βασίζεται μόνο σε αυθαίρετες υποκειμενικές προτιμήσεις, εκτιμήσεις και προσωπικά δόγματα, αλλά αυτή που προκύπτει μέσα σε ιστορικές σχέσεις των οποίων ακυρώνεται η εσωτερική δυνατότητα υπέρβασης. «Κάθε περιγραφική κρίση (προσδιοριστική) είναι ήδη μια αξιολογική κρίση», όπως έλεγε ο Ψυχοπαίδης σε αντίθεση με τον χωρισμό εγκυρότητας (γεγονότων) - αξιών που προέκριναν οι νεο-καντιανοί, ο οποίος οδηγεί σε μια ηθικιστική στάση που θεμελιώνεται έξω και πάνω από τις υλικές κοινωνικές σχέσεις. Για το τελευταίο βλ. G. Rose, *Hegel Contra Sociology*, εκδ. Verso, 2009. Επίσης βλ. την κριτική του Πάνεκουκ για την ηθικολογία στο κομμουνιστικό κίνημα της εποχής του στο άρθρο *Marx der Ethiker*, το οποίο παρατίθεται στο P. Bourrinet, *The Dutch and German Communist Left*, εκδ. Brill, 2016. Πιο απλά, μπορούμε να πούμε πως ερμηνεύει τη σημαντικότητα των γεγονότων σε σχέση με έναν σκοπό, άρα είναι **τελεολογική**, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ο σκοπός είναι προβολή ενός «ιδανικού» που συγκροτείται ανεξάρτητα από τις προλεταριακές πρακτικές.

ιστορικά συγκεκριμένων μορφών πρακτικής, έπειτα από την αξιολόγηση και ανακατασκευή των εμπειρικών ιστορικών δεδομένων που τη συγκροτούν ως τέτοια.³ Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να εκπληρώσει τον στόχο που θέτει ο Μαρξ και να αποτελέσει μια πρακτική συμβολή στον συνολικό μετασχηματισμό των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε το γιατί.

Όπως κάθε ιστορική ανθρώπινη ατομικότητα είναι προϊόν, και παραγωγός ταυτόχρονα, των συνθηκών της εποχής της, έτσι και κάθε απόπειρα θεωρητικοποίησης αυτών των συνθηκών αγγίζει τα όριά της στον ιστορικό ορίζοντα που εντάσσεται. Οι περιστάσεις φτιάχνουν τους άνθρωπους, όπως ακριβώς οι άνθρωποι φτιάχνουν τις περιστάσεις, διαμορφωμένοι από αυτές όταν τις αρνούνται.⁴ Το αμφιλεγόμενο ζήτημα προκύπτει στον προσδιορισμό αυτού του ορίζοντα, άρα στη θέση και την άρση των συγκεκριμένων ορίων. Από τη μία πλευρά έχουμε εμπειρικές κοινωνικές σχέσεις που συγκροτούν την αμεσότητα μορφών κοινωνικής πρακτικής και από την άλλη τη θεωρητική μεσολάβησή τους στην ιδεατή ανακατασκευή της κίνησής τους στη σφαίρα της σκέψης. Ο πρακτικός τρόπος ύπαρξης του υποκειμένου της θεωρίας εντός των προσδιορισμένων κοινωνικών μορφών, μεσολαβημένος από τις αλλοτριωτικές παραστάσεις που παράγει η, χαρακτηριστική του φετιχισμού

3. Ο Τζιοβάννι Μπατίστα Βίκο το 1725 θα πει πως *verum et factum convertuntur*, πως το αληθές είναι μόνο το πεπραγμένο. Στις *Θέσεις για τον Φούερμπαχ*, ο Μαρξ, που είχε σε μεγάλη υπόληψη τις θέσεις του Βίκο για την Ιστορία, όπως διαφαίνεται έντονα στη *Γερμανική Ιδεολογία* αλλά και αλλού, θα ισχυριστεί πως «Κάθε κοινωνική ζωή είναι ουσιαστικά πρακτική. Κάθε μυστήριο που οδηγεί τη θεωρία στον Μυστικισμό βρίσκει τη λογική του αναγωγή στην ανθρώπινη πράξη και στην κατανόηση αυτής της πράξης». Περιεχόμενα που αντιμετωπίζονται στατικά πρέπει λοιπόν να ανασκευασθούν **δυναμικά**, ως στιγμές μιας πρακτικής διαδικασίας, ως αυτό που είναι πράγματι, σε τελική ανάλυση.

4. Βλ. Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος Α, εκδ. Gutenberg, χ.χ., σελ.88.

του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αντιστροφή υποκειμένου-αντικειμένου,⁵

5. Βλ. π.χ. W. Bonefeld, *Capital as Subject and the Existence of Labour*, J. Holloway, *The Centrality of Work*, στο *Open Marxism vol.3*, 1995. Στα κείμενα αυτά επί της ουσίας αναπτύσσεται ως γενικός θεωρητικός πυρήνας της σχολής του Ανοιχτού Μαρξισμού ένας συλλογισμός που υπάρχει διάσπαρτος σε όλο το εύρος της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας, τον οποίο διαπιστώνει ο Μαρξ πιο αφηρημένα στο επίπεδο της ανάλυσης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, όταν στις *Θεωρίες για την Υπεραξία, Τρίτο Μέρος*, σελ. 576 ερευνά τη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου: «Κάθε προϋπόθεση της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής είναι ταυτόχρονα το αποτέλεσμά της και το καθένα από τα αποτελέσματά της εμφανίζεται ταυτόχρονα ως προϋπόθεση. Γι' αυτό όλες οι σχέσεις παραγωγής, στις οποίες κινείται η διαδικασία, είναι εξίσου και προϊόντα της και όροι της. Στην τελευταία μορφή –όσο περισσότερο εξετάζουμε τη μορφή της στην **πραγματική της εμφάνιση**– εδραιώνεται όλο και περισσότερο, έτσι ώστε οι όροι αυτοί, σαν ανεξάρτητοι από τη διαδικασία, να εμφανίζονται ότι την καθορίζουν, και οι δικές τους σχέσεις των ανταγωνιζόμενων στη διαδικασία να εμφανίζονται σε αυτούς σαν εμπράγματα όροι, σαν εμπράγματα δυνάμεις, σαν καθορισμοί πραγμάτων, και αυτό πολύ περισσότερο, γιατί στην **καπιταλιστική διαδικασία το καθετί, ακόμα και το πιο απλό στοιχείο, όπως λ.χ. το εμπόρευμα, είναι ήδη μία στρέβλωση και σαν σχέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα, που τις κάνουν να εμφανίζονται σαν ιδιότητα πραγμάτων, και σαν σχέσεις των προσώπων με τις κοινωνικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων**» [δική μας η έμφαση στο τέλος]. Νομίζουμε πάντως πως με αυτήν την τοποθέτηση δεν εξαντλείται το ζήτημα γιατί όταν ο Μαρξ αναφέρεται σε **αντιστροφή** παράλληλα υποδηλώνει **εμπραγμάτωση** και **μετατόπιση**, χρησιμοποιώντας τον γερμανικό όρο **Verkehrung**. Ο **πραγματικά αντεστραμμένος κόσμος**, σύμφωνα με τον Γκυ Ντεμπόρ, δεν περιορίζεται στη σφαίρα της συνείδησης αλλά εγκαθιδρύεται μέσα σε αυτά που **κάνουν** οι προλετάριοι και όχι μόνο σε αυτά που λανθασμένα νομίζουν πως πράττουν (ιδεολογία), γεγονός που συνεπάγεται πως η προλεταριακή υποκειμενικότητα δεν μπορεί να αναζητηθεί σε ένα γενικό οντολογικό υλικό υπόβαθρο που βρίσκεται πίσω και έξω από τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Για τον Bonefeld και τον Holloway τον ρόλο αυτόν έχει η ανθρώπινη παραγωγική δραστηριότητα, που είναι «**συστατική**» (constitutive) και στην αλλοτριωμένη της ύπαρξη ενάντια-στον-εαυτό της αντικει-

μενοποιείται ως κεφάλαιο. Μέχρι εδώ καλά, αλλά αυτή η πραγματική, αδιαμφισβήτητη ανθρώπινη ικανότητα για συνειδητή αυτοπαραγωγή του είδους (ο άνθρωπος ως ειδολογικό ον, σύμφωνα με τον Μαρξ) υπάρχει, εξελίσσεται και αναπτύσσεται μόνο εντός και διαμέσου των καθορισμένων ιστορικών μορφών που εκάστοτε παίρνει, και δεν μπορεί να ιδωθεί ως μια αυθυπόστατη «πηγή» του αρνητικού που υπάρχει κατά κάποιον τρόπο εξωτερικά από την υφιστάμενη πραγματικότητα. Διατηρείται ένας τύπος διϋσμού σε αυτές τις αντιλήψεις, μια «ουσία» αποχωρισμένη από την επιφανόμενη συγκεκριμενοποίησή της, στην **πραγματική της εμφάνιση ως μορφής** όπως γράφει στο απόσπασμα ο Μαρξ. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως υπάρχει π.χ. μια υπερϊστορική ανάγκη ή ικανότητα για αυτοκαθορισμό, κάτι που όντως συμβαίνει, χωρίς να προσδιορίσουμε το τι σημαίνει αυτή στο σήμερα, γιατί απλά δεν θα μπορούσε να έχει το ίδιο περιεχόμενο με τον «αυτοκαθορισμό» όπως θα τον αντιλαμβανόταν αντικειμενικά και υποκειμενικά ένας δουλοπάροικος στον μεσαίωνα. Η ιστορική κοινωνική μορφή είναι μορφή εμφάνισης ενός υπερϊστορικού υλικού περιεχόμενου, που όμως αποδεικνύεται σε τελική ανάλυση **ευρύτερο** από αυτή, για αυτό και η αναπαραγωγή της αξίας παραμένει πάντα ανοικτό στοιχείο. Και αυτό είναι επίσης ζήτημα πρακτικό, τίθεται μέσα στην υλικότητα της κοινωνικής αναπαραγωγής, όχι όμως σαν μια αδιαμεσολάβητη άρνηση αλλά ως η **συγκεκριμένη ενότητα πολλαπλών προσδιορισμών**, δηλαδή ως **αποτέλεσμα** μιας δραστηριότητας ενάντια στις αλλοτριωμένες μορφές, το οποίο με τη σειρά του γίνεται όρος και προϋπόθεση. Για αυτόν τον λόγο διεξάγονται και ταξικοί αγώνες άλλωστε. Προφανώς, δεν υιοθετούμε μια αντικειμενιστική, μοιρολατρική άποψη που καταργεί την υποκειμενική αυτενέργεια και την αυτονομία που κατακτά σε στιγμές αγώνα το προλεταριάτο, αλλά αυτή η υποκειμενικότητα πρέπει να ιδωθεί σε διακριτές στιγμές-στην-ενότητα-και-τη-διαφορά-τους, δεν είναι κάτι που είναι δοσμένο και δεδομένο αλλά **παράγεται**. Με κάποιον τρόπο προϋποτίθεται, αλλά μόνο για να δειχθεί η διαδικασία που τη θέτει **αυτοαναϊρούμενη ως προϋπόθεση**. Η προλεταριακή υποκειμενικότητα είναι πάντα η **σχέση** με τους αντικειμενικούς όρους της παραγωγής και αναπαραγωγής και η προλεταριακή δραστηριότητα είναι πρωτίστως παραγωγή **άλλων αντικειμενικών κοινωνικών σχέσεων**, αλλιώς το προλεταριάτο ως μη-αντικείμενο θα ήταν απλώς ένα άλλο αντικείμενο. Και αυτή η σχέση δεν είναι μια στατική ταυτότητα αλλά **προσδιορισμένη αντίθεση**, δηλαδή μια δυναμική **αντίφαση**.

καθορίζει την εικόνα που σχηματίζει για το αντικείμενο, χωρίς αυτή να είναι απαραίτητη **αντικειμενική με την έννοια της αληθινής**, άρα εμμένοντας ως **παράσταση του ψεύδους**. Για τον λόγο πως «η αλήθεια δεν είναι σαν το προϊόν στο οποίο δεν βρίσκουμε κανένα ίχνος του εργαλείου» ούτε και «κομμένο νόμισμα να τη βάλεις στην τσέπη», τα «εργαλεία» που χρησιμοποιούνται καθορίζουν την αλήθεια ως **ιστορική** διαδικασία.⁶ Πέρα από τις γνωσιοθεωρητικές προϋποθέσεις, μια θεωρία που παράγεται μέσα σε συγκεκριμένες **πρακτικές**, πρώτα και κύρια αντιλαμβάνεται το ζήτημα της αλήθειας αδιαχώριστο από αυτές.⁷ Αν μιλάμε για επιστημολογία και θεωρία της γνώσης είναι μόνο από τη σκοπιά της κριτικής τους.

Ο Αντόρνο γράφει το μικρό αυτό δοκίμιο βρισκόμενος σε εξορία στην Αμερική, μετά από διώξεις από το ναζιστικό καθεστώς, που έχουν σαν αποτέλεσμα το κλείσιμο του Ινστιτούτου της Φρανκφούρτης και την αναγκαστική μετεγκατάστασή του πέρα από τον Ατλαντικό. Από την ίδρυσή της στα τέλη της δεκαετίας του 1920, μέχρι και τον θάνατο του Αντόρνο που κλείνει κατά κάποιον τρόπο ένα πρώτο σημαντικό κεφάλαιο στην πορεία της σχολής, ο χαρακτήρας της ίσως να ανταποκρίνεται πιστότερα σε αυτό που ειπώθηκε από τον A. Sohn-Rethel στην εισαγωγή του *Intellectual and Manual Labour*, πως επρόκει-

Βλ. και τη διατύπωση του Μαρξ στα *Grundrisse, Β' Τόμος*, εκδ. Στοχαστής, 1990, σελ. 217, όπου η μέριμνα είναι να δειχθεί η ταξική σχέση στον αλληλοκαθορισμό της ως **διαφορά των όρων** και όχι ως κάτι τρίτο. Βέβαια, ο αλληλοκαθορισμός (determinateness) είναι η μία όψη της αρνητικής σχέσης κεφαλαίου/προλεταριάτου, γιατί η άλλη είναι η αυτο-αναφορά, δηλαδή η προλεταριακή αυτονομία, κατάσταση που δεν μπορούμε να πούμε πως ισχύει και για το κεφάλαιο, το οποίο χωρίς την εκμετάλλευση της ζωντανής εργασίας δεν είναι παρά ένα τίποτα (nothingness).

6. Βλ. Εγγελοσ, *Φαινομενολογία του Νου*, εκδ. Εστία, 2007. Ειδικά την Εισαγωγή.

7. Βλ. τη θέση 2 στο Κ.Μαρξ, *Θέσεις για τον Φόυέρμπαχ*, εκδ. Ερατώ, 2004

το για το θεωρητικοπρακτικό και ιδεολογικό εποικοδόμημα της ήττας του προλεταριάτου και της απραγματοποίητης επανάστασης στην κεντρική Ευρώπη.⁸ Εντός αυτού του αφηρημένου σχήματος, που λέει και δεν λέει πολλά, βρισκόμαστε σε μια περίοδο γενικής υποχώρησης της ταξικής πάλης, ενσωμάτωσης ενός μέρους του προλεταριάτου σε ένα πλέον αυταρχικό μοντέλο συσσώρευσης (εθνικοσοσιαλιστικό), ενώ ένα άλλο ποσοτικά σημαντικό κομμάτι γίνεται κρέας για τα κανόνια των καπιταλιστών. Φιλελεύθερες, «σοσιαλιστικές» και πιο αυταρχικές εκδοχές

8. Ο A.Sohn-Rethel, στο συγκεκριμένο έργο προσπάθησε να δείξει πως «στον εσώτατο πυρήνα της εμπορευματικής δομής βρίσκουμε το υπερβατολογικό υποκείμενο», όπως λέει χαρακτηριστικά στην εισαγωγή. Με άλλα λόγια, η ανάλυση της εμπορευματικής μορφής παρέχει τη βάση για την ανάπτυξη μιας κριτικής της παραδοσιακής επιστημολογίας και γνωσιοθεωρίας ή γενικότερα μιλώντας «θεμελιώνει το έδαφος που στερεώνει τη σκάλα η οποία οδηγεί από τη βάση στο εποικοδόμημα». Ο Αντόρνο φαίνεται πως ήταν από τους θεωρητικούς που συμερίζονταν τις απόψεις του Sohn-Rethel και είχαν ανταλλάξει κάποιες σχετικές σκέψεις, παρόλο που «σε όλη τη διάρκεια της πνευματικής του εξέλιξης ήταν απασχολημένος με εντελώς άλλα ζητήματα από την ανάλυση του εμπορεύματος και της οικονομίας». Το πλήρες απόσπασμα από τον πρόλογο αναφέρει: «Όσο παράξενο και εάν φαίνεται, δεν θα διστάσω να πω πως η νέα ανάπτυξη της μαρξιστικής σκέψης που αυτοί οι άνθρωποι [πρόκειται για τους Bloch, Μπένγιαμιν, Χορκχάιμπερ, Κρακάουερ, Αντόρνο, Λούκατς, Μαρκούζε, τους οποίους κατανομάζει λίγο πριν] εκπροσωπούν εξελίχθηκε ως το θεωρητικό και ιδεολογικό εποικοδόμημα της επανάστασης που δεν έγινε. Απαιχεί τους κανονιοβολισμούς της μάχης του Βερολίνου τα χριστούγεννα του 1918 και τις εκτελέσεις που ακολούθησαν την εξέγερση του Σπάρτακου τον επόμενο χειμώνα. Η παράδοξη συνθήκη αυτού του ρεύματος ιδεών μπορεί να βοηθήσει στην εξήγηση της σχεδόν ολικής του ενασχόλησης με ζητήματα της υπερδομής και την καταφανή έλλειψη ενδιαφέροντος για την υλική και οικονομική βάση που την υποστηλώνει». Να σημειώσουμε, πρώτον, πως επανάσταση έγινε και ηττήθηκε και πως το μηχανιστικό αιτιοκρατούμενο σχήμα βάσης-εποικοδομήματος φαίνεται πως το αποδέχεται επίσης και ο Αντόρνο.

του κοινωνικού κράτους έχουν επικρατήσει στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κέντρα και η άμεση πάλη του προλεταριάτου για μισθολογικές και συναφείς διεκδικήσεις βελτίωσης της καθημερινότητας της εκμετάλλευσης, δείχνει να έχει πλήρως αφομοιωθεί στον κορπορατισμό των συνδικάτων. Η ταξική πάλη γίνεται πόλεμος συμμοριών για το μούρασμα της λείας, στο επίπεδο της φαινομενικότητας που συγκροτείται από τη διανομή της υπεραξίας.⁹ Η σφαίρα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, η Εδέμ των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, είναι πλέον καθεαυτή και διεαυτή έκπτωτη. Μέσα σε αυτό το κλίμα γενικευμένης οπισθοχώρησης των ανοιχτών μορφών της ταξικής πάλης, όπου ο σκεπτικισμός και η αμφιβολία έρχονται στο προσκήνιο, η αναμφίβολα οξυδερκής ματιά των Αντόρνο και Χορκχάιμπερ επιχειρεί να συλλάβει τι είναι αυτό που έχει αλλάξει στη δυναμική της ανταγωνιστικής ολότητας, έχοντας υπόψη πως στον κόσμο του κεφαλαίου **το νέο είναι πάντα το παλιό**. Η μέχρι τώρα Ιστορία είναι προϊστορία, αφού το υποκείμενο που τη δημιουργεί δεν έχει εισέρθει στο τοπίο ως συγγραφέας της παρά υποβιβάζεται στον ρόλο του απλού ηθοποιού και εκτελεστή προγεγραμμένων σεναρίων. Αυτή όμως θα ήταν μια μονομερής, άρα αφηρημένη, διαπίστωση που δίνει έμφαση σε κάποια αδιαμεσολάβητη αμεσότητα της κινούμενης αντίφασης, στην υποστασιοποίηση είτε της δυναμικής είτε της στατικής της πλευράς, σύμφωνα και με την εύστοχη διάκριση που κάνει ο Αντόρνο για την εγγενή διαλεκτική της καπιταλιστικής ολότητας. Ο μονοδιάστατος άνθρωπος της μονοδιάστατης ταξικής κοινωνίας, που θα εισαγάγει κάποια χρόνια αργότερα ο Μαρκούζε, δεν μπορεί να υπάρξει γιατί αυτό θα σηματοδοτούσε την υπέρβαση των αντιφάσεων

9. Για μία κριτική της λανθασμένης οπτικής που εμμένει στην πραγματοποίηση και διανομή της υπεραξίας σε **αφαίρεση** από την παραγωγή της, βλ. Π.Ματικ, *Μαρξ και Κένυς*, εκδ. Οδυσσέας, 1978. Ειδικότερα το κεφ.9 «Ο καπιταλισμός σε κρίση».

που βρίσκονται στον πυρήνα της αναπαραγωγής των ταξικών σχέσεων. Παραμένοντας στο αφηρημένο επίπεδο της προσέγγισης που κάνει ο Μαρξ στα *Grundrisse*, το κεφάλαιο προσπαθεί να μετατρέψει τα όριά του σε πεπερασμένα, σε φραγμούς, αλλά **αυτό δεν σημαίνει πως τα καταφέρνει πάντα.**

Αρκετοί σχολιαστές υποστηρίζουν πως υπήρξε μια πεσιμιστική στροφή των θεωρητικών της σχολής που ξεκινάει στην αρχή της δεκαετίας του 1940, εν μέσω της τεράστιας καταστροφής σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου που διεξάγεται με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και παγιώνεται καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας της, μέχρι τουλάχιστον τον Μάη του '68. Ο Μ. Postone στο *Time, Labor, And Social Domination* θα αποδώσει τα αίτια αυτής της στροφής στις προϋποθέσεις που υιοθετούνται άρρητα από τους ίδιους, αναφερόμενος ειδικά στον Χορκχάιμερ, οι οποίες δεν είναι άλλες από τις προϋποθέσεις του «παραδοσιακού» μαρξισμού, όπως προσδιορίζει την κριτική που γίνεται από τη διστορική σκοπιά αυτοκατάφασης της αλλοτριωμένης εργασίας. Βαθμιαία, η αρνητικότητα της κριτικής θα πάρει τη μορφή της διαχωρισμένης θεωρίας που δεν εντοπίζει καμία δυνατότητα επαναστατικής πράξης.¹⁰ Άλλοι, όπως ο Werner Bonefeld στο *Critical Theory and the Critique of Political Economy*, θα ισχυριστούν πως η ολοκληρωτικά αρνητική κριτική δεν συνεπάγεται μια υποβάθμιση της πράξης αλλά τη θέση του ερωτήματος περί του περιεχομένου αυτής ή, όπως χαρακτηριστικά γράφει, «*το τι σημαίνει στα αλήθεια να λες “όχι” σε μια κοινωνία που κυβερνάται από πραγματικές οικο-*

10. Να σημειώσουμε εδώ πως για τον Αντόρνο δεν υπάρχει ταυτότητα θεωρίας και πράξης, με το οποίο δεν διαφωνούμε. Το ζήτημα τίθεται σχετικά με την ενότητά τους και όχι με μια αδιαφοροποιητή ταυτότητα που θα καταργούσε το ποιοτικά διακριτό περιεχόμενό τους. Άρα, εάν γίνεται λόγος για τη σχέση θεωρίας-πράξης αμφισβητούμε τον χαρακτήρα της ως **αντίθεσης** και όχι τη διακριτότητα των όρων. Για τον Αντόρνο βέβαια, αυτή η διακριτότητα μεταφράζεται και σε **ανεξαρτησία** και **χωρισμό.**

νομικές αφαιρέσεις». Η συγκεκριμένη συζήτηση δεν μπορεί να καλυφθεί εδώ, αλλά όπως θα φανεί και παρακάτω υπάρχει η εκτίμηση πως η αναγκαία **ιστορικοποίηση** των κριτικών εννοιών εμπεριέχει τον κίνδυνο εγκλεισμού σε ένα ιστορικιστικό πλαίσιο, όπου οι αφαιρέσεις που συγκροτεί η θεωρία δεν δείχνουν καμία διέξοδο διαφυγής. Οι έννοιες εξάγονται από την ταξική κοινωνία του παρόντος, και γι' αυτό είναι αρνητικές και ιστορικά καθορισμένες, αλλά μέσα στο αρνητικό υπάρχει και η άρνησή του ως **αντικειμενικά-πραγματική-δυνατότητα**, όπως θα έλεγε ο Ε. Μπλοχ.¹¹

11. Για τον Καντ, οι κατηγορίες της δυνατότητας-αναγκαιότητας-πραγματικότητας είναι απλές τροπικότητες της γνώσης, αναφέρονται μόνο στον τρόπο με τον οποίο το γνωστικό υποκείμενο συλλαμβάνει το αντικείμενο. Αντιθέτως, στον Χέγκελ είναι στιγμές ανάπτυξης της συγκεκριμένης πραγματικότητας, όπου η δυνατότητα ορίζεται ως **αφηρημένη** και **ουσιώδης** ταυτόχρονα ενώ η αναγκαιότητα και η πραγματικότητα είναι το τεθειμένο συγκεκριμένο. Είναι και μη-είναι, ον (ορισμένο-είναι) και δέον, είναι πλευρές της μίας και αυτής κίνησης του πραγματικού. Γράφει λοιπόν ο Χέγκελ στη μικρή Λογική πως «*η δυνατότητα είναι το ουσιώδες στην πραγματικότητα, αλλά κατά τρόπον ώστε είναι συνάμα μόνο δυνατότητα*», ενώ η δυνατότητα που έχει προορισμό να αναιρείται και να είναι δυνατότητα άλλου είναι **συνθήκη**. Ο Μπλοχ αντιλαμβάνεται τις λογικές στιγμές, που ο ιδεαλιστής Χέγκελ καταγράφει ως διακριτές, στη μεθοδική ανάπτυξή τους, μέσα στη ρεαλιστική τους ενότητα που τίθεται μέσα στην κοινωνική πρακτική και ενάντια στην υφιστάμενη οργάνωσή της. Επιπλέον, για τον ίδιο, υπάρχει σαφής διαφορά μεταξύ μιας **αιτίας** και μιας **συνθήκης** που αναπτύσσει αυτή τη δυνατότητα. Έτσι «*οι αιτίες είναι υλικές προϋποθέσεις της νομοφανούς, αναγκαίας πραγματοποίησης*» ενώ «*οι συνθήκες είναι οι υλικές προϋποθέσεις μια δυνατής πραγματοποίησης που δεν μπορεί να συμβεί χωρίς τη βοήθεια του παρεμβαλλόμενου υποκειμένου*», βλ. το άρθρο του στο *Telos*, n.21, 1974 με τίτλο Causality and Finality as Active, Objectifying Categories. Επίσης σε μια συνομιλία του με τον Αντόρνο μέμφεται τον Χέγκελ για τον λόγο πως «*η δυνατότητα αντιμετωπίζεται σαν φτωχός συγγενής των άλλων κατηγοριών και δεν κατονομάζεται σαφώς*», βλ. Ε. Μπλοχ, Τ. Αντόρνο, *Κάτι Λείπει*, εκδ. Ερασμος, 2000. Η αποψη μας είναι πως, εάν υπάρχει κάτι προβληματικό

Η στατική πλευρά της διαλεκτικής, που αναφέρει ο Αντόρνο, δεν επικαθορίζει τη δυναμική στιγμή της αλλαγής, γιατί δεν αγνοούμε πως η μεταβολή είναι συγκροτητικό στοιχείο της πραγματικότητας, και σε μία τέτοια παράλειψη «η ανάλυση θα έχει λιγότερα στοιχεία από όσα είναι απαραίτητα για τη σύλληψη του πραγματικού». ¹² Ούτως ή άλλως η δυναμική στιγμή δεν θα μπορούσε να προσδιοριστεί χωρίς να έρθει σε μια αντιθετική σχέση με μία

εδώ, δεν είναι ότι ο Μπλοχ υιοθετεί μια «φιλοσοφία της ελπίδας» αλλά ακριβώς πως παραμένει σε μια κριτική από τη σκοπιά της φιλοσοφίας, δηλαδή δεν προχωράει στην κριτική της αναπαραγωγής και αυτοκατανόησης της καπιταλιστικής κοινωνίας μέσα από μια κριτική της πολιτικής οικονομίας. Οπότε έχουμε να κάνουμε περισσότερο με λογικές κατηγορίες παρά με την ιδεατή αναπαραγωγή του υλικού συγκεκριμένου στη σκέψη. Για το τελευταίο, είναι διαφωτιστική η κριτική του Μαρξ στον Προυντόν, ενώ έχει ενδιαφέρον και η θέση που εκφράζει στη διδακτορική του διατριβή, όπου αντιπαραθέτει την αφηρημένη δυνατότητα στην πραγματική, που «προσπαθεί να αιτιολογήσει την αναγκαιότητα και πραγματικότητα του αντικείμενου της, ενώ η αφηρημένη δεν γνοιάζεται για το αντικείμενο, το οποίο εξηγείται, παρά για το υποκείμενο, το οποίο εξηγεί». Βλ. Κ. Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, εκδ. Αναγνωστίδη, χ.χ. και Κ. Μαρξ, *Η Διαφορά της Δημοκρατίας και Επικουρείας φυσικής φιλοσοφίας*, εκδ. Γνώση, 1983. Αυτό που πρέπει να κρατήσουμε είναι πως μέσα από κάποιες πρακτικές του προλεταριάτου αναδεικνύεται η πραγματική δυνατότητα κατάργησης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων ως πλευρά της ήδη υπάρχουσας πραγματικότητας, η οποία γίνεται αναγκαιότητα όταν το προλεταριάτο αποκτά τη συνείδησή της, όταν δηλαδή προχωράει σε επαναστατικό μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων. Χρησιμοποιούμε την έννοια του Μπλοχ στο πλαίσιο μιας εμμενούς κριτικής του Αντόρνο, δεδομένου πως υπάρχει σαφής θεωρητική εγγύτητα μεταξύ των δύο ενώ επίσης τοποθετούνται από μια φιλοσοφική σκοπιά. Κατά τα λοιπά, ισχύει ό,τι ειπώθηκε παραπάνω για μια φιλοσοφική θεώρηση που «πίστευε πως μπορεί να πραγματοποιήσει τη φιλοσοφία χωρίς να την καταργήσει», βλ. Κ. Μαρξ, *Κριτική της Εγελιανής φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, εκδ. Παπαζήσης, 1978

12. Βλ. το άρθρο Kosmas Psychopedis, *Dialectical Theory: Problems of Reconstruction*, *Open Marxism vol.1*, 1992.

μη δυναμική. Με άλλα λόγια, η αρνητική διαλεκτική του συγκεκριμένου που επιχειρεί ο Αντόρνο πρέπει να το αναγνωρίσει ως εμφάνιση του καθολικού με τη μορφή της άρνησής του. Η διαλεκτική δεν είναι μόνο η οντολογία της ψευδούς κατάστασης αλλά και της δυνατότητας του ξεπεράσματός της. Αν «το όλον είναι ψευδές», ¹³ αυτό δεν μπορεί παρά να έχει ένα νόημα: είναι η απαίτηση να τεθεί η ολότητα υπό κριτική, η οποία δεν μπορεί παρά να είναι αρνητική, αφού η στιγμή της κρίσης είναι άρνηση της προϋποτιθέμενης άμεσης ενότητας.

Μπορούμε λοιπόν να τοποθετήσουμε το μικρό αυτό δοκίμιο του Αντόρνο ως ένα σημαντικό σημείο καμπής, που προφανώς έχει τις συγκεκριμένες ιστορικές του προϋποθέσεις που σκιαγραφήθηκαν με πολύ αδρές γραμμές παραπάνω, μιας σταδιακής υποχώρησης από τους πραγματικούς αγώνες και την εμπειρία του προλεταριάτου προς τη διχωρισμένη σφαίρα μιας θεωρίας που αδυνατεί να περάσει στο αντίθετό της; Ο Αντόρνο εγκαταλείπει κάθε προοπτική συνολικού επαναστατικού μετασχηματισμού των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων ή προσπαθεί να διαφυλάξει κάτι μη-ταυτόσημο ως δυνατότητα επαναενεργοποίησης του ριζοσπαστικού δυναμικού υπό άλλες ιστορικές συνθήκες; ¹⁴ Το απόσπασμα από τα «Πρωτόκολλα» του 1939, λίγο πριν γραφτεί το συγκεκριμένο δοκίμιο και ενώ οι Αντόρνο-Χορκχάμερ βρίσκονται ήδη στην Αμερική, απ' όπου θα προκύψει κυρίως η Διαλεκτική του Διαφωτισμού, ρίχνει φως στην εν λόγω αντιμετώπιση του ζητήματος της ενότητας θεωρίας και πράξης από τους δύο συνεργάτες:

-Αντόρνο: «Πιστεύω πράγματι ότι υπάρχει μόνο μία αλήθεια. Κάθε άλλη άποψη πρέπει να ανασκευασθεί».

13. Βλ. T.W. Adorno, *Minima Moralia*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2000.

14. Η έννοια των «συνθηκών» ερμηνεύεται σύμφωνα με το παραπάνω προσδιορισμό του Μπλοχ.

-Χορκχάμερ: «Συμφωνώ απόλυτα μαζί σας. Πιστεύω όμως ότι σε αυτήν προστίθεται και η στιγμή της πράξης και ότι η διαφορά δεν μπορεί να οριστεί καθαρά στο επίπεδο της θεωρίας. Σε αυτό ακριβώς φαίνεται πως δεν είμαστε φιλόσοφοι της ταυτότητας που έχουμε να προσφέρουμε μια ολοκληρωμένη θεωρία».¹⁵

Σε φαινομενικά ανοιχτή αντιπαράθεση με την τότε κρίση του Χορκχάμερ, ο Αντόρνο τριάντα χρόνια αργότερα θα στραφεί κατά της «ψευδο-δραστηριότητας», όπως χαρακτηρίζει την αμεσότητα της πράξης του αφελούς ακτιβισμού, στην *Παραίτηση*, που ήταν και το τελευταίο γραπτό πριν τον θάνατό του. Ενώ, στα *Μαργκινάλια για τη Θεωρία και την Πράξη*, θα συμπεράνει για τον Μαρξ πως «με κανέναν τρόπο δεν παρέδωσε εαυτόν στην πράξη» και θα συνεχίσει επιβεβαιώνοντας την καταληκτική θέση του για την **αυτονομία** και τον **αυτοπροσδιορισμό** της θεωρητικής παραγωγής: «η πράξη είναι μια πηγή δύναμης για τη θεωρία αλλά αυτή δεν μπορεί να προσυπογράφεται από την πράξη».

15. Ακριβώς, εάν το ζήτημα της πράξης έρχεται για να προστεθεί στη θεωρία, τότε η αφετηρία δεν μπορεί να είναι παρά η θεωρία η ίδια. Οπότε δεν έχουμε μια πράξη που είναι καταγωγική της θεωρίας, μια **πρακτική θεωρία**, αλλά μια πράξη που συμπληρώνει την κατά τα άλλα αυτοτελή δυναμική της θεωρίας.

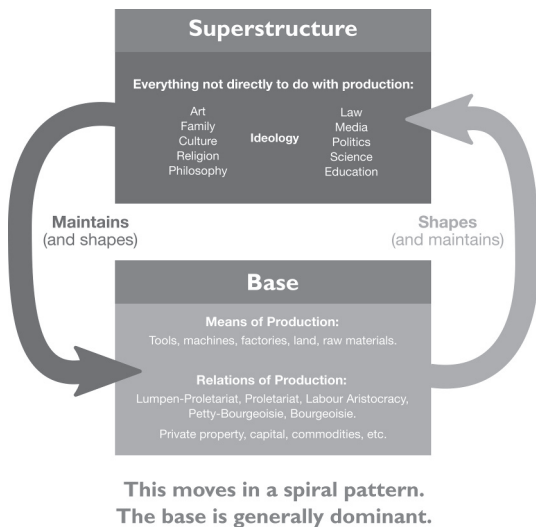
Εντός αυτού του πλαισίου που εκτίθεται πιο πάνω πραγματοποιείται ένας κριτικός σχολιασμός του κειμένου του Αντόρνο, τόσο αναφορικά με τους όρους και τις προϋποθέσεις του όσο και με την ιστορικά συγκεκριμένη θέση τους. Η κριτική λοιπόν δεν μπορεί να είναι αμιγώς υπερβατολογική,¹⁶ που εύκολα γλιστράει στον φορμαλισμό, γιατί οι συγκεκριμένες προϋποθέσεις εξετάζονται από τη σκοπιά της εμμένειάς τους σε σχέση με το αντικείμενό τους, την ανταγωνιστική καπιταλιστική ολότητα των κοινωνικών σχέσεων. Φυσικά, δεν παραλείπονται τα σημεία όπου υπάρχει εκτίμηση πως ο Αντόρνο, με τον (φιλοσοφικό) τρόπο του, συμβάλλει στην ανατρεπτική θεωρία, ιδωμένη πάντα μέσα από την ταξική πρακτική του προλεταριάτου.

16. Μία απλώς υπερβατολογική κριτική εξετάζει την εγκυρότητα των όρων και των προϋποθέσεων που χρησιμοποιούνται σε ένα εννοιολογικό πλαίσιο αλλά δεν μας λέει τίποτα για τη σχέση τους με το αντικείμενο της γνώσης, οπότε μπορεί να εκπέσει σε μια *a priori εφαρμογή* νοητικών μορφών σε ένα **περιεχόμενο** που εκλαμβάνεται ως κάτι **άμορφο** *per se*, σε αναμονή της σχηματοποίησής του από το υποκείμενο. Το αντικείμενο πρέπει να θεματοποιηθεί **περιεχομενικά**, δηλαδή οι προσδιορισμοί να είναι **εμμενείς** σε αυτό, κάτι που είναι σε θέση να το πετύχει μια διαλεκτική κριτική που ενσωματώνει ένα υπερβατολογικό πλαίσιο σε μια διαλεκτική κίνηση μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου της γνώσης, εντός της ιστορικά συγκεκριμένης κοινωνικής μορφής που παίρνει η υλική/πνευματική αναπαραγωγή. Αυτό λοιπόν το υπερβατολογικό πεδίο βρίσκεται εν τω **γίνεσθαι** με παράλληλα λογικούς και ιστορικο-εμπειρικούς όρους και, επομένως, δεν μπορεί να χωριστεί η λογική (*a priori*) από την εμπειρική (*a posteriori*) στιγμή. Ο Χέγκελ θεωρεί τον **φορμαλισμό** ως άλλη όψη του **εμπειρισμού** και ως ένα από τα βασικά φάουλ τόσο της καντιανής επιστημολογίας όσο και των θεωριών του φυσικού δικαίου. Βλ. G.W.F. Hegel, *Πίστη και Γνώση*, εκδ. Σαββάλας, 2010 και του ίδιου, *Περί των επιστημονικών τρόπων πραγμάτευσης του Φυσικού Δικαίου, περί της θέσης του στην Πρακτική Φιλοσοφία, και περί της σχέσης του προς τις θετικές επιστήμες του Δικαίου*, εκδ. Νήσος, 2018.

Κριτική στη φιλοσοφία της Ιστορίας

Στα δύο πρώτα υποκεφάλαια του δοκιμίου, ο Αντόρνο θα σκιαγραφήσει μια κριτική στην εγελιανή φιλοσοφία της Ιστορίας, τουλάχιστον σύμφωνα με την αντίληψη που έχει σχηματίσει για αυτή και κατ' επέκταση στη μαρξική ανακατασκευή της ως το σχήμα του ιστορικού υλισμού. Η Ιστορία δεν είναι η πρόοδος στη συνείδηση της ελευθερίας, σύμφωνα με τη γνωστή εγελιανή ρήση, αλλά Φυσική Ιστορία, όπου η κοινωνική δραστηριότητα απολιθώνεται, αυτονομείται και τελικά φτάνει να αντιτίθεται στους παραγωγούς της μετασχηματιζόμενη σε δεύτερη φύση. Το «φύσει» μετατρέπεται σε «θέσει» και αντίστροφα. Η πιο κοινωνικοποιημένη κοινωνία της ανθρωπότητας μέχρι τώρα, όπως έλεγε ο Λούκατς, χαρακτηρίζεται από ένα στοιχείο που ο Καντ θεώρησε πως υπήρχε και θα υπάρχει διστορικά: η κοινωνική ολότητα ως δεύτερη φύση συγκροτείται μέσω μιας «αντικοινωνικής κοινωνικότητας», η διαχωρισμένη οργανικότητα της οποίας «καταδεικνύεται ήδη ως ενότητα διαφορετικών συμφερόντων» (σελ.34). Ειδικά μετά και το Άουσβιτς, ο Αντόρνο θα θέσει σαν προϋπόθεση της φιλοσοφικής κριτικής την αρνητική ενότητα της Παγκόσμιας Ιστορίας.

Συμμεριζόμαστε σε μεγάλο βαθμό τις οξυδερκείς κριτικές παρατηρήσεις του

Αντόρνο. Πράγματι, «*όλη η ιστορία των κοινωνιών είναι ιστορία των ταξικών αγώνων, διότι πάντα ήταν το ίδιο πράγμα: προϊστορία*» (σελ.36). Η αναδρομική σκοπιά ερμηνείας των τωρινών φαινομένων μπορεί να πέσει εύκολα στην παγίδα της *a posteriori* δικαιολόγησης, όταν η διαλεκτική της αναγκαιότητας με την ελευθερία γείρει από την πλάστιγγα της πρώτης. Για αυτόν τον λόγο άλλωστε και ο Μαρξ, ασκώντας κριτική στη μέθοδο των κλασικών της πολιτικής οικονομίας, θα ισχυριστεί πως δεν αρκεί να αναζητηθεί το περιεχόμενο μιας δοσμένης μορφής του ιστορικού παρόντος μέσω ανάλυσης αλλά θα πρέπει να ακολουθείται και η αντίστροφη συνθετική πορεία: από το περιεχόμενο στην ιστορικά συγκεκριμένη μορφή που παίρνει. Η κίνηση είναι διπλή, **αναδρομική** και **προοδευτική** ταυτόχρονα, που δηλώνει πως δεν αρκεί να θεωρήσουμε τις συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις ως προϊόντα μίας και μοναδικής ιστορικής πορείας που οδηγεί στο παρόν, αλλά πρέπει να δούμε και τους όρους συγκρότησης αυτής της εξέλιξης. Μια ιστορική κατεύθυνση προκύπτει μέσα από τις πράξεις ιστορικών υποκειμένων και απαιτείται ιστορική εμπειρική έρευνα για τη θεωρητική ανασύνθεσή της ή, πιο απλά, από το εμπόρευμα δεν προκύπτει με λογική αναγκαιότητα η καπιταλιστική σχέση. Κλείνοντας την παρένθεση περί μεθοδολογίας, η σημαντική έννοια που εισάγει ο Αντόρνο για να ανασκευάσει την προοδευτική και αναπτυξιακή στιγμή της φιλοσοφίας της Ιστορίας, στην αρχή του δοκιμίου, είναι η «*λιγότερο δημοφιλής πλευρά της διαλεκτικής, η στατική*» (σελ.37). Η δυναμική πλευρά εντός του γίνεσθαι, που συγκροτεί μία στιγμή του όλου αλλά και την ολότητα ταυτόχρονα, μεσολαβείται με την άρνησή της, μια στατική στιγμή που «*συνίσταται στο γεγονός πως κάθε στιγμή το καινούργιο είναι συγχρόνως το παλιό*» (σελ.37). Η εκ των υστέρων πρόσληψη της Ιστορίας, που εύκολα μπορεί να μετατραπεί στο περιδίνισμα της απλώς εμπειρικής καταγραφής αδιαμφισβήτητων γεγονότων, βρίσκει τη συμπληρωματική της αντίθεση

στην Ιστορία ως **απεριόριστη αναλυτική κρίση**, σε ένα a priori λογικό σχήμα που εξηγεί την πραγματικότητα μέσω της κατασκευαστικής μεθόδου των μαθηματικών ή μιας υπεριστορικής τυπολογίας. Με αυτό το σχήμα ο Αντόρνο κατανοεί την εγελιανή φιλοσοφία της Ιστορίας και τον μαρξικό ιστορικό υλισμό ως μια απλή υλιστική αντιστροφή των όρων της. Η Ιστορία ξεσκεπάζεται ως προϊστορία, ιστορία της εκμετάλλευσης. Η συγκεκριμένη θέση του Αντόρνο είναι μάλλον εύστοχη, παραπέμπουμε στον R. Gunn και το *Against Historical Materialism*,¹⁷ για μια εκτενέστα-

17. R. Gunn, *Against Historical Materialism, Marxism as a first-order discourse*, *Open Marxism* 2, 1992. Ο Gunn, σε γενικές γραμμές θεωρεί πως στον πυρήνα της θεωρίας του Μαρξ βρίσκεται μια αμφισβήτηση του καθιερωμένου διαχωρισμού μεταξύ επιστημονικής ή κοινωνιολογικής «θεωρίας πρώτης τάξης» και φιλοσοφικής ή μεθοδολογικής «μετα-θεωρίας» που χρησιμεύει στην απόδειξη της πρώτης. Εισάγει την έννοια του πρακτικού αναστοχασμού της θεωρίας, εξηγώντας πως «*μια θεωρία είναι πρακτικά αναστοχαστική όταν αναλογίζεται πάνω στην εγκυρότητα των ιδίων της των κατηγοριών, εντός και παράλληλα με μια πορεία αναλογισμού πάνω στην πρακτική της κατάσταση, και το αντίστροφο*». Οπότε δεν έχουμε μια γενική θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης (ιστορικός υλισμός) αλλά την ανάπτυξη των συγκεκριμένων αντιφάσεων μιας ιστορικά καθορισμένης πρακτικής της κοινωνικής αναπαραγωγής, του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Επειδή η έννοια του πρακτικού αναστοχασμού αναφέρεται και σε αυτό το κείμενο ως όρος μιας ταξικής σκοπιάς, να πούμε πως θεωρούμε αυτονόητο πως αυτή προκύπτει μόνο σε υλικές αντικειμενικές κοινωνικές σχέσεις που εκφράζουν πρακτικά την ενότητά τους με την υποκειμενική προλεταριακή συνθήκη. Η τάξη μπορεί να βρει μόνο εντός της τη θεωρητική έκφραση των αγώνων της και μια συνείδηση των πρακτικών της που δεν είναι ιδεολογική και γι' αυτό στρεβλωτική των προλεταριακών συμφερόντων. Διάφοροι φιλόδοξοι τύποι που κατά καιρούς πιστεύουν πως μπορούν να δικεδικήσουν τον ρόλο του «διανοούμενου» της τάξης καλό θα ήταν να κρατήσουν τις απόψεις τους στους κύκλους της σέκτας που κινούνται. Για μια κριτική που εκτιμά πως ο Gunn δεν καταφέρνει να ξεπεράσει τον χαρακτήρα της θεωρίας ως μιας αφηρημένης και οριοθετημένης θε-

τη υποστήριξη της άποψης. Πάντως, στην αρνητική διαλεκτική που γκρεμίζει τις εξαγγελίες της αστικής προόδου, έννοια που με τη μορφή της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων υιοθετήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τον ντετερμινιστικό μαρξισμό, εντοπίζεται μια δυνατότητα για «*αυτό που θα ήταν διαφορετικό*» (σελ.39) .

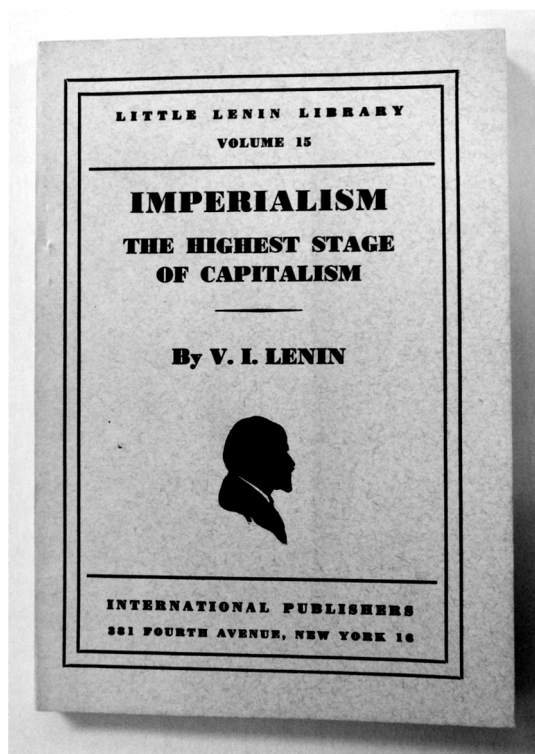
Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός και η έννοια της Τάξης

Παρά όσα μας έχει πει ο Αντόρνο μέχρι τώρα, στην αρχή του τρίτου υποκεφαλαίου, φαίνεται πως και ο ίδιος υιοθετεί τελικά μια εξελικτική και υπερπροσδιορισμένη λογική των σταδίων, που κάποτε φτάνουν στο τέλος τους. Έτσι, βρισκόμαστε στην «*τελευταία φάση της ταξικής κοινωνίας*» που «*κυριαρχείται από τα μονοπώλια*» και «*τείνει προς τον φασισμό, τη μορφή πολιτικής οργάνωσης που της αναλογεί*» (σελ.39). Έχουμε λοιπόν την κλασική λενινιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού, θεωρητική κατασκευή που ακολουθεί ακριβώς μια ανιστορική, με τη μορφή της ιστορικής, λογική της προοδευτικής διαδοχής φάσεων, και το επίσης κλασικό μοντέλο της *Εισαγωγής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859, την αντανάκλαση της κοινωνικής («οικονομικής») δομής στην αντίστοιχη οργανωτική («πολιτική») υπερδομή. Υπενθυμίζουμε πως αυτό το αφηρημένο σχήμα, που γλιστράει στον **αναγωγισμό** είτε με τη μορφή του οικονομισμού είτε του πολιτικισμού, είναι που χρησιμοποίησε και επεξεργάστηκε κατά βάση ο στρουκτουραλιστικός μαρξισμός, του οποίου ο Αντόρνο θα υπάρξει πολέμιος με έντονο τρόπο στο μέλλον.

Η λενινιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού και του μονοπωλιακού καπιταλισμού¹⁸

ωρητικής δραστηριότητας βλ. G. Starosta, *Marx's Capital. Method and Revolutionary Subjectivity*, εκδ. Brill, 2015

18. Να πούμε πως τη χρονιά που γράφεται το δοκίμιο, ο Π. Σουήζυ θα εκδώσει τη *Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης*, έργο βασισμέ-

έχει σαν γενικό χαρακτηριστικό την πεποίθηση πως η αναγκαία συγκεντροποίηση και συγκέντρωση του κεφαλαίου¹⁹ οδηγεί με επίσης αναγκαίο τρόπο στην πολιτική συγκέντρωση της ταξικής κυριαρχίας, που για τον Αντόρνο εκφράζεται με πιστότητα, στην εποχή του, στον φασισμό. Ο φασισμός είναι η παραδειγματική πολιτική μορφή του μονοπωλιακού καπιταλισμού, πράγμα που συνεπάγεται ότι «αφήνει την ύπαρξη των εχθρικών τάξεων να περιέλθει σε λήθη» (σελ.40). Εκτός από τις

νο κατά πολύ στη θεωρία του Λένιν, το οποίο με τη σειρά του θα επηρεάσει σημαντικά τις τριτοκοσμικές αντιλήψεις.

19. Για τον Μαρξ υπάρχει διαφορά μεταξύ των δύο εννοιών. Η συγκεντροποίηση υπάγεται στη διαλεκτική έλξης-απώθησης και είναι «συγκέντρωση σχηματισμένων πια κεφαλαίων, κατάργηση της ατομικής τους αυτοτέλειας, απαλλοτρίωση ενός κεφαλαιοκράτη από άλλον, μετατροπή πολλών μικρών κεφαλαίων σε λίγα μεγάλα», όπως λέει ο Μαρξ στο Κεφάλαιο. Η συγκέντρωση υπονοεί τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1978.

αρκετά προβληματικές προϋποθέσεις που συνεπάγεται η αποδοχή της εκτίμησης του Λένιν για την ιστορική δυναμική της καπιταλιστικής ολότητας,²⁰ το ουσιώδες συμπέρασμα είναι η εξαφάνιση της πάλης του προλεταριάτου, μέσα σε μια κατάσταση ακραίας καταστολής, από τη μία, και γενικευμένης ταξικής συνεργασίας, από την άλλη. «*Η σκέψη ότι τα πράγματα θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά έχει γίνει μια απελπισμένη προσπάθεια*», ενώ η «*αορατότητα των τάξεων μέσα στην απολίθωση της σχέσης τους κερδίζει πραγματική εξουσία πάνω στη συνείδηση*» (σελ.40), σύμφωνα με τις διατυπώσεις του Αντόρνο. Η πραγματικότητα δεν είναι έτσι, ή τουλάχιστον αυτή δεν είναι μια πλήρης εικόνα. Καταρχάς, ο Αντόρνο δείχνει πως παραλείπει μια σημαντικότητα έννοια που θα αναπτύξει και ο ίδιος αργότερα, τη διαλεκτική έννοια της εμπειρίας.²¹

20. Σημαντικό κείμενο κριτικής στη θεωρία του ιμπεριαλισμού είναι το άρθρο του Anders Molander, Monopoly and Socialism in Lenin's analysis of Imperialism, *TEKLA 1*, 1977 και υπάρχει στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://deepcomrade.wordpress.com/2018/01/22/translation-monopoly-and-socialism-in-lenins-analysis-of-imperialism-by-anders-molander/>.

21. Η συγκεκριμένη έννοια της εμπειρίας δεν έχει σχέση με αυτήν του εμπειρισμού, που αναφέρεται στο αισθητηριακό δεδομένο χωρίς καμία πρόθεση να το μεταβάλλει. Η διαλεκτική έννοια της εμπειρίας, που βρίσκεται στην Εισαγωγή της εγγεληνής *Φαινομενολογίας* είναι εμπειρία τινός, μεταβάλει το αντικείμενο όπως και το υποκείμενο. Με τη μεσολάβηση της εμπειρίας η **συνείδηση** γίνεται **γνώση**, δηλαδή έχουμε μία σχέση όπου οι σκέψεις της δεν εκλαμβάνονται ως αντικείμενο **απέναντι** στο υποκείμενο, αλλά τίθεται η ενότητά τους. Εδώ όμως πρόκειται για την εμπειρία της συνείδησης, η οποία βρίσκει το κριτήριο ελέγχου μέσα της εφόσον έχει αντικείμενο τον εαυτό της. Στην κοινωνική πρακτική αυτό το κριτήριο ελέγχου μεσολαβείται μεν από αυτή την εμπειρία της συνείδησης, ως υποκειμενική γνώση, αλλά ορίζεται τοποθετώντας μια πρακτική επιλογή, τους στόχους και τις αξιώσεις της απέναντι σε μία άλλη. Στο επίπεδο της συγκεκριμένης υλικότητας, η εμπειρία είναι προϋπόθεση μιας πράξης που είναι αυτομεταβολή και αλλαγή των καταστάσεων ταυτόχρονα ή, αλλιώς ειπωμένο, η κοινωνική πράξη

Η εμπειρία της εκμετάλλευσης της ζωντανής εργασίας ενδέχεται να μη μετατρέπεται σε ταξική συνείδηση της **αναγκαιότητας** της επανάστασης, αλλά παραμένει στον πυρήνα της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων ως δυνατότητα και προϋπόθεση που μένει να τεθεί ιστορικά ως επαναστατική πράξη, μεσο-λαβημένη από την αλλαγή της συνείδησης. Σίγουρα ισχύει πως η ταξική πάλη του προλεταριάτου, για τα χρόνια όπου διαρκούσε ο πόλεμος, είχε καταλαγιάσει και ίσως σιγήσει εντελώς στις οργανωμένες της μορφές, που φυσικά δεν ήταν επαναστατικές και φυσικά δεν ήταν οι μόνες, αλλά από αυτό δεν εξάγεται άμεσα το συμπέρασμα πως το προλεταριάτο σταμάτησε να αγωνίζεται ενάντια στην εκμετάλλευση και την αλλοτριωμένη του ύπαρξη. Πρέπει να αναζητηθεί αυτή η ταξική δραστηριότητα, που δεν βρίσκεται πολλές φορές στην επιφάνεια της ταξικής κοινωνίας αλλά εκκολάπτεται στις καθημερινές προλεταριακές πρακτικές που την αμφισβητούν. Ο Αντόρνο θα έπρεπε να το αναγνωρίσει αυτό, ως υποψιασμένος περί της αρνητικής διαλεκτικής φαινομένου και ουσίας, εάν δεν ταύτιζε την ταξική δραστηριότητα με τις θεσμοποιημένες μορφές της. Αυτό που δεν κάνει π.χ. ο Karl Heinz Roth, στη μελέτη του για *Το Άλλο Εργατικό Κίνημα*, ο Tim Mason στο άρθρο «Η εργατική αντιπαράθεση στη ναζιστική Γερμανία», ο Sergio Bologna στο *Ναζισμός και Εργατική τάξη* και πληθώρα άλλων σχολιαστών που εντοπίζουν την πολύπλευρη και αμφιλεγόμενη ποικιλομορφία των αγώνων στα τέλη της δεκαετίας του 1930 μέσα-και-ενάντια στο ναζιστικό καθεστώς, το οποίο εν πολλοίς φέρεται ως αδιαμφισβήτητο τεκμή-

θέτει την προϋπόθεσή της σαν εμπειρία και έτσι την καθιστά **δική** της μορφή. Επιπλέον, η θεωρητική ανακατασκευή του πραγματικού αποτελεί τον σε αφηρημένη μορφή όρο συγκρότησης του κόσμου των εμπειριών, λειτουργεί ως υπερβατολογικό πλαίσιο θα λέγαμε, και συνεπώς δεν είναι σε καμία περίπτωση «ουδέτερη». Για το τελευταίο βλ. το άρθρο «Το έργο του Μαρξ στις σύγχρονες επιστημολογικές αναζητήσεις» του Κ. Ψυχοπαίδη στο *Πολιτική μέσα στις Έννοιες*, εκδ. Νήσος, 1997.

ριο του συμβιβασμού των προλεταρίων. Θα επανέλθουμε παρακάτω σε αυτό το ζήτημα.

Η οικονομική βάση αντιστοιχεί άμεσα στο πολιτικό εποικοδόμημα, φαίνεται να υποστηρίζει ο Αντόρνο, όταν λέει πως «*οι μάζες απορροφούνται άμεσα από την ενότητα του συστήματος που τις καταδυναστεύει*» (σελ.42), γιατί «*η ανυπολόγιστη πίεση της κυριαρχίας έχει κατακερματίσει τόσο τις μάζες ώστε καταλύεται ακόμα και η αρνητική ενότητα της υποταγής, η οποία τον 19ο αιώνα μετέτρεπε τις μάζες σε τάξη*» (σελ.42). Έχει εξαφανιστεί η μεσολαβητική στιγμή της τάξης, που προσδιορίζεται μονοδιάστατα αρνητικά ως στιγμή της υποταγής. Η τάξη είναι όντως κατ'εξοχήν αρνητική κατηγορία εννοιολόγησης της ανταγωνιστικής στον καπιταλισμό δραστηριότητας, που συγκροτείται ταυτόχρονα με θετικές στιγμές παραγωγής νέων μορφών εμπειρίας και σχέσεων, οι οποίες ξεπερνάνε την υφιστάμενη κατάσταση πραγμάτων. Το προλεταριάτο μέσα στους αγώνες του οδηγείται πρακτικά σε σχέσεις που έχουν και μια **θετική** στιγμή αυτο-αξιοποίησης, που υπερβαίνει κατά πολύ την αμεσότητα της αρνητικής ενότητας της υποταγής. Ο καπιταλισμός της περιόδου του Β' Π.Π. δεν έχει ξεπεράσει την εσωτερική αντίφαση της ταξικής σχέσης βασιζόμενος σε κάποια ίδια εγγενή δυναμική, και η ραγδαία άνοδος των ταξικών αγώνων μετά από το τέλος του πολέμου, που θα κορυφωθούν στα τέλη της δεκαετίας του '60-αρχές του '70, θα το επιβεβαιώσει ακράδαντα.²²

22. Για την πορεία των αγώνων του προλεταριάτου της περιόδου βλ. B. Silver, *Forces of Labour*, εκδ. Cambridge, 2003. Η Silver χρησιμοποιεί την αντίληψη του Μαρξ περί ταξικών αγώνων που δείχνουν πέρα από την κυριαρχία του κεφαλαίου αλλά και αυτή του Ρολανγί, για μια εγγενή στην ιστορία του καπιταλισμού «διπλή κίνηση» (double movement) εμπορευματοποίησης-αποεμπορευματοποίησης πλευρών της κοινωνικής αναπαραγωγής. Μέσα από τεκμηριωμένα ιστορικά στοιχεία διαπιστώνει πως «*η εργατική αναταραχή (labor unrest) αυξάνεται στις παραμονές και των δύο παγκοσμίων πολέμων, ενώ παρατηρούνται μικρές διάρκειες αλλά σημαντικές υποχωρήσεις των*

Ο κατ' εξοχήν φιλόσοφος της διαμεσολάβησης εξαίρει την απουσία της, γιατί λανθασμένα βλέπει πως οι συμμορίες δεν χρειάζεται να μεσολαβήσουν τα συμφέροντά τους και ο ανταγωνισμός έχει γίνει καθαρό ζήτημα επιβολής του πολιτικά ισχυρού. Αυτό ακριβώς υποστηρίζει ο Φρίντριχ Πόλλοκ στη θεωρία του περί κρατικού καπιταλισμού, που θα δούμε παρακάτω.

Κάτι έχει αλλάξει λοιπόν, κατά τον Αντόρνο, στην έννοια της τάξης. Η τάξη υπάρχει αντικειμενικά ως ταξικό ανήκειν αλλά δεν υφίσταται πλέον η υποκειμενική στιγμή της συνειδητής ταξικής πρακτικής. Ή μήπως πάντα στην τάξη εμπεριεχόταν σε λανθάνουσα μορφή η τωρινή της λειτουργία, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Αντόρνο όταν γράφει πως «η έννοια της τάξης, ο πυρήνας της έχει διαμορφωθεί σύμφωνα με το πρότυπο της αστικής τάξης και πως η αστική τάξη είναι η κατ' εξοχήν τάξη» (σελ.43); Ο Αντόρνο κάνει λάθος, το προλεταριάτο ως τάξη δεν συγκροτείται ως ομοίωση και αντικατοπτρισμός της αστικής τάξης, τουλάχιστον εάν αντιλαμβανόμαστε την κομμουνιστική θεωρία σαν, τη μέσα στους ταξικούς αγώνες παραγόμενη, **συνείδηση του προλεταριάτου ως επαναστατικής τάξης**, ούτε μπορούμε να διασπάσουμε την αμεσότητα της αυτοσχυσίας της (καθεαυτή) από αυτήν που μεσολαβείται από την άρνηση του άλλου της (διαευτή). Ο χωρισμός του an sich από το für sich μόνο στον μυστικισμό της διαχωρισμένης θεωρίας μπορεί να βρεθεί, κατά τον Μαρξ της *Κριτικής στην Εγγελιανή φιλοσοφία του Κράτους και του Δικαίου*.²³ Υπό τις κατάλληλες προ-

μορφών ανοιχτής αναταραχής κατά την έναρξη των πολέμων, και αντίστοιχα σημαντικά κύματα ανόδου της κατά τον απόηχό τους».

23. Ο Π. Μάτικ θα υποστηρίξει πως είναι λάθος να αντιπαράθεται μια τάξη καθεαυτή σε μια τάξη διαευτή, γιατί ήδη από την εμφάνισή του το προλεταριάτο ήταν **με συνειδητό τρόπο** τάξη. Έτσι, «η τάξη σε κάθε στάδιο είναι τόσο τάξη-στον-εαυτό της όσο και τάξη-για-τον-εαυτό της: απλά εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές

υποθέσεις, οι ίδιοι ακριβώς προλετάριοι που σήμερα είναι πειθήνιοι μισθωτοί εργάτες, αύριο αρνούνται κάθε ρεφορμισμό και προχωράνε σε ριζοσπαστικές ενέργειες.²⁴ Ακόμα, ο ενδοκαπιταλιστικός ανταγωνισμός των φραξιών του κεφαλαίου δεν βρίσκεται σε σχέση αντανάκλασης με τις εσωτερικές διαιρέσεις του προλεταριάτου, στη βάση του καταμερισμού της εργασίας, των έμφυλων, εθνικών και φυλετικών σχέσεων. Ο ανταγωνισμός στο κυνήγι της υπεραξίας είναι αυτό ακριβώς που συγκροτεί τους καπιταλιστές σε τάξη, ενώ για το προλεταριάτο έχει το αντίθετο αποτέλεσμα, την ύπαρξή του ως μη-τάξη. Η τυπική ισότητα που προσδιορίζει τη συνοχή της αστικής τάξης –ως ισότητα στο δικαίωμα εκμετάλλευσης της εργασίας– και τη φαινομενικότητα της σφαίρας της κυκλοφορίας, ποτέ δεν ήταν στιγμή των ταξικών αγώνων και της παραγωγής ενός κοινού ταξικού συμφέροντος, κάτι που συνέβαινε και συμβαίνει μέσα από την υπέρβαση της ισότητας προς την **κοινότητα**, εκεί όπου η ισότητα διαλύεται και δεν έχει λόγο ύπαρξης **ανάμεσα** στα άτομα αλλά είναι πραγματική ισότητα στην εξουσία πάνω στη δραστηριότητα.²⁵ Η **πραγ-**

καταστάσεις και σε διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης». Παρατίθεται στο P. Bourrinet, *The Dutch and German Communist Left*, εκδ. Brill, 2017. Θα συμφωνήσουμε με τον Μαρξ και τον Μάτικ στο σημείο όπου μια πρακτική συνθήκη για να τεθεί με λογικούς όρους απαιτεί αφαίρεση και διάκριση των στιγμών της, ιδωμένη όμως πάντα στην **πραγματική ενότητα** αυτών ή στον επίσης πολύ **πραγματικό διαχωρισμό** τους. Εάν αφετηρία είναι η υλική πραγματικότητα, γίνεται εξίσου επιστροφή σε αυτή ως ενότητα πολλαπλών προσδιορισμών, δηλαδή ως ανάπτυξη της **διαμεσολάβησης** μεταξύ των προσωρινά διακρινόμενων στιγμών. Αλλιώς πάμε σε μια αυτόματη αντανάκλαστική κίνηση, είτε υποκειμενικά (βολονταρισμός/σολιφισμός) είτε αντικειμενικά (αντικειμενισμός/δομισμός).

24. Βλ. τη βιωμένη εμπειρία του D. Mothe που καταγράφεται στο βιβλίο *Το Ημερολόγιο ενός Εργάτη της Renault*, εκδ. Κινούμενοι Τόποι, 2015

25. Η δημοκρατική αρχή της ισότητας είναι το opus magnum της καπιταλιστικής ιδεολογίας (και της εμπορευματικής ανταλλαγής) . Γράφει ο Χέ-

ματοποιημένη ισότητα είναι η κοινότητα του αγώνα ενάντια στην εκμετάλλευση. Η ταξική δραστηριότητα του προλεταριάτου, όταν είναι τέτοια, δεν έχει στόχο την ισότητα αλλά τη χρησιμοποιεί ως μέσο για το ξεπέραςμα των διαχωρισμών του. Ένας μισθολογικός αγώνας με εξισωτικά αιτήματα δεν αποτελεί αυτοσκοπό αλλά πρακτική προς την ενότητα ως συνθήκη για τη συνέχιση του αγώνα. Η αρνητική ενότητα της υπαγωγής στο κεφάλαιο αυτοαναιρείται και τίθεται ως αντίθεση μεταξύ διακριτών και χωριστών τάξεων, με ιδιαίτερα και αλληλοαποκλειόμενα συμφέροντα. Η πραγματικότητα της τάξης γίνεται ιδεολογία από τη στιγμή που δεν καταφέρνει να υπερβεί τον κατακερματισμό της μέσα από τον διπλό καταμερισμό της εργασίας. Εντός της ιεραρχικής καπιταλιστικής παραγωγής, από τη μία, και της αναπαραγωγής της μέσω έμφυλων, φυλετικών, εθνικών και υπόλοιπων αλλοτριωμένων σχέσεων στο πεδίο της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής, από την άλλη. **Το προλεταριάτο ως αφαίρεση στις ιδεολογικές επικλήσεις των επίδοξων καθοδηγητών της χειραφέτησής του**, αποξενωμένο από τις δικές του ανάγκες και επιθυμίες.

Αυτό που οδηγεί στη λανθασμένη θέση του κειμένου πως η ενότητα της αστικής τάξης είναι «*κατ' αναγκαιότητα μη-ενότητα στον ίδιο της τον εαυτό*» (σελ. 45) και πως «*η εξέισου πραγματική της ενότητα μετατρέπεται σε πέπλο που καλύπτει την πραγματική της μη-ενότητα*» (σελ.46), στοιχείο που παρουσιάζεται να ισχύει αυτούσιο και για την αντίπαλη τάξη, είναι η οπτική της διανομής της υπεραξίας, που αντιστρέφει την εικόνα. Εάν σκύψουμε πάνω από το άδυτο της παραγωγής θα δούμε πως η μη-ενότητα της επιφάνειας της κυκλοφορίας είναι αναγκαστικά ενότητα στο σημείο παραγωγής της υπεραξίας. Για να

γκελ λοιπόν στον Πρόλογο της Φαινομενολογίας, «*η αρχή της ποσότητας, της χωρίς έννοια διαφοράς, και η αρχή της ισότητας, της αφηρημένης ενότητας χωρίς ζωή, δεν είναι ικανές να καταπιαστούν με την καθαρή ανησυχία της ζωής και την απόλυτη διαφοροποίηση εκείνη*». Βλ. Έγκελς, *ό.π.*

μπορέσουν οι καπιταλιστές να φιλονικήσουν για το μείρασμα του κέρδους, πρέπει πρώτα να έχουν πειθαρχήσει το προλεταριάτο στην παραγωγή της αξίας. Αντίστροφα, η τάξη της διάλυσης της ταξικής κοινωνίας συναντά την κοινότητά της σε πολλαπλές μορφές αντιπαράθεσης σε αυτή την υπαγωγή στην καπιταλιστική συσσώρευση. Η διαλεκτική έλξης και απώθησης των ατομικών κεφαλαίων στο επίπεδο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου ως ενότητα παραγωγής και κυκλοφορίας προϋποθέτει την **παραγωγή νέας αξίας στην παραγωγή και όχι την αρπαγή της στην κυκλοφορία**. Αυτός είναι προσδιορισμός του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μοναδικό χαρακτηριστικό που φέρει το κεφάλαιο ως ιστορική κοινωνική σχέση. Εκεί συγκροτείται η αστική τάξη ως θετική ενότητα, όπως επίσης και η αρνητική ενότητα της τάξης-ενάντια-στην-εκμετάλλευση. Ο ανταγωνισμός εκτελεί τους εσωτερικούς νόμους κίνησης του κεφαλαίου αλλά δεν τους παράγει καθεαυτός. Στη σφαίρα της διανομής και της κυκλοφορίας –που θα αποτελέσει το πεδίο με το οποίο θα ασχοληθεί ως επί το πλείστον η σχολή της Φρανκφούρτης και, ίσως, την αιτία για πολλές από τις ελλείψεις της– αυτή η κίνηση φαίνεται **αντεστραμμένη**.

Η κυριαρχία του Μονοπωλίου ισούται με την εξαφάνιση των Τάξεων;

Ο Αντόρνο συνεχίζει το δοκίμιο αναπτύσσοντας τον ισχυρισμό πως «*στην οικονομία της αγοράς, η αναλήθεια της έννοιας της τάξης ήταν λανθάνουσα: υπό το μονοπώλιο έχει γίνει ορατή, ενώ η αλήθεια της, η επιβίωση των τάξεων έχει γίνει άορατη*» (σελ. 46). Θα ήταν χρήσιμο εδώ να γίνει μια παρένθεση και να εντοπιστούν οι θεωρητικές και ιστορικές προϋποθέσεις των θέσεών του. Από τη μία, φαίνεται πως ο Αντόρνο έχει υπόψη του τις απόψεις του Φρίντριχ Πόλλοκ περί αλλαγής της δομής και του τρόπου αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, που αποτέλεσαν και το περιεχόμενο του βι-

βλίου που θα εκδώσει το 1942 με τίτλο *Κρατικός Καπιταλισμός*. Ίσως να υπήρξε και αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο θεωρητικών, αλλά το σίγουρο είναι πως ο κεντρικός πυρήνας προέρχεται από τη δουλειά του Πόλλοκ, που θα επηρεάσει σημαντικά και τον Χορκχάιμερ.

Είναι αναγκαίο να σκιαγραφήσουμε τη θεωρία του κρατικού καπιταλισμού, γιατί δείχνει πως ήταν άρρητη προϋπόθεση για τις συγκεκριμένες θέσεις του Αντόρνο. Ο Πόλλοκ, επικαιροποιώντας κατά κάποιον τρόπο τον Χίλφερντινγκ και τον Λένιν, θα υποστηρίξει πως η αυξανόμενη συγκέντρωση και συγκεκριτροποίηση του κεφαλαίου έχει οδηγήσει στη διαδοχή του καπιταλισμού του *laissez-faire* από τα μονοπώλια, η οικονομία της αγοράς έχει αντικατασταθεί από τον κρατικό σχεδιασμό και οι δυνάμεις του οικονομικού ανταγωνισμού έχουν γίνει πλέον ολοκληρωτικά διαχειρίσιμες από το κράτος. Με λίγα λόγια, ο Πόλλοκ παρατηρεί τη μετάβαση από μια κυρίως οικονομική εποχή σε μία ουσιαστικά πολιτική εποχή, όπως λέει χαρακτηριστικά. Δεν έχει πια η οικονομία προτεραιότητα, όπως στον φιλελεύθερο καπιταλισμό, αλλά διανύουμε την εποχή της «*προτεραιότητας του πολιτικού*». Το ολοκληρωτικό κράτος κυριαρχεί μέσω της πολιτικής επιβολής σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής αναπαραγωγής, με αποτέλεσμα την εξαφάνιση των ταξικών αντιφατικών σχέσεων. Η αντίφαση μεταξύ των τάξεων που συνυπήρξε με την κυριαρχία της αγοράς ως ρυθμιστή των κοινωνικών σχέσεων, έχει διαλυθεί στην κυριαρχία της σφαίρας της πολιτικής ως καθοριστικής μεσολάβησης της ολότητας. Δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε τη συνάφεια μεταξύ του «κρατικού καπιταλισμού» του Πόλλοκ και του δοκιμίου του Αντόρνο. Και δεδομένου πως αυτό γράφεται κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, που **μόνο τότε συντελέστηκε η καθολική ήττα του προλεταριάτου**, κατανοούμε εν μέρει την οπτική του. Αλλά μέχρι τότε, οι αγώνες της τάξης, ακόμα και στη ναζιστική Γερμανία (π.χ. ο κύκλος αγώνων ενάντια στο τετραετές πλάνο, πριν την έναρξη του πολέ-

μου-αστραπή),²⁶ διεξάγονταν με σφοδρότητα και επιπλέον **ενάντια** στα εργοδοτικά συνδικάτα του κοινωνικού κράτους. Οπότε αυτή η οπτική είναι τουλάχιστον περιορισμένη και δεν θα έπρεπε να γενικευτεί με τη μορφή της θεωρίας του «πολέμου συμμοριών».

«*Η συναίνεση αντικαθίσταται από την αδιαμεσολάβητη οικονομική και πολιτική διαταγή των μεγαλοκαπιταλιστών*» (σελ.47), λέει ο Αντόρνο, αντιπαραθέτοντας έναν ιδεότυπο καπιταλισμού όπου η εκμετάλλευση πραγματοποιείται από μια φιλελεύθερη και ανεκτική αστική τάξη σε ένα κατοπινό μοντέλο όπου κυριαρχεί η επιβολή. Το πρόβλημα βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός πως εδώ έχουμε εγκατάλειψη της διαλεκτικής της συγκεκριμένης ολότητας προς όφελος της σύγκρισης καθαρών τύπων καπιταλισμού, ακολουθώντας μια βεμπεριανή μεθοδολογία των ιδεατών τύπων που, κατά τα άλλα, θα δεχτεί κριτική. Ποτέ στην ιστορία του καπιταλισμού η αναπαραγωγή της κοινωνικής ολότητας δεν γινόταν είτε μόνο μέσω συναίνεσης είτε μόνο μέσω προσταγής. Αντιθέτως, πάντα υπήρξε μια διαλεκτική της ανοιχτής επιβολής και του καταναγκασμού με την απαραίτητη νομιμοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων, που πραγματοποιείται και μέσω συναίνεσης, η οποία μπορεί να κερδίζεται από την ικανοποίηση συμφερόντων και αναγκών αλλά και με τη **δύναμη της ιδεολογίας**. Η καπιταλιστική συσσώρευση δεν μπορεί να βασιστεί μόνο στο μαστίγιο ή μόνο στο καρότο, αλλά στην **αμοιβαία σχέση και εναλλαγή τους**. Ο Αντόρνο απολυτοποιεί και υποστασιοποιεί αυτή τη δυναμική της ιστορικότητας του κεφαλαίου σε μια γενίκευση ενός στατικού ιστορικού παρόντος. Ούτε φυσικά ισχύει πως «*η κυρίαρχη τάξη εξαφανίζεται πίσω από τη συγκέντρωση του κεφαλαίου*» (σελ.47). Είναι βέβαιο πως ο Αντόρνο δεν είχε προλάβει να αναγνώσει τα *Grundrisse*, που είχαν εκδοθεί στην ΕΣΣΔ μόλις τρία χρόνια πριν (το 1939 έγινε η πρώτη έκδοση, ενώ

26. Βλ. K.H. Roth, A. Ebbinghaus, *Το Άλλο Εργατικό Κίνημα*, εκδ. Αρχαίο 71, 2017.

μόλις το 1953 θα υπάρξει διάδοση στον δυτικό κόσμο), κείμενο που σίγουρα θεωρήθηκε αργότερα πολύ σημαντικό για τον ίδιο και για αρκετούς από τους μαθητές του, όπου ο Μαρξ σε ένα πολυσυζητημένο «προφητικό» απόσπασμα θα θεωρήσει ακριβώς τη συγκροτοποίηση του παγίου κεφαλαίου, και όχι τη συγκέντρωση, όπως μάλλον εκ παραδρομής αναφέρει ο Αντόρνο, ως **μορφή εμφάνισης της κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και σκοπό της παραγωγής**. Και ως φαινόμενη μορφή ταυτόχρονα εμφανίζει αλλά και κρύβει την κυριαρχία της αστικής τάξης, που η εμφάνισή της πραγματοποιείται ως εξαφάνιση. Σε αυτό το σημείο, επιβεβαιώνεται κατά κάποιον τρόπο η λογική σύλληψη του Μαρξ από την ιστορική κρίση του θεωρητικού, που αναδεικνύει όμως μόνο τη μία πλευρά, τη στατική πλευρά της διαλεκτικής, όπως θα έλεγε και ο ίδιος. Το μοτίβο που διαπερνά αυτή την εκτίμηση, όπως άλλωστε και την ολότητα του δοκιμίου, είναι αυτό που αποτελεί μάλλον κοινό τόπο στη σκέψη της σχολής από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά: η αντίφαση μεταξύ των τάξεων έχει **διαλυθεί** και μάλιστα με πολιτικά μέσα.

Το προλεταριάτο στερείται λοιπόν τη δυνατότητα να διαμορφωθεί σε τάξη. Τουναντίον, αντανakλά τη δομή συγκρότησης της αστικής τάξης και *«μεταξύ των προλετάρων αναπαράγεται καταναγκαστικά η διαίρεση σε ηγέτες και ακόλουθους, η οποία λαμβάνει χώρα στην κυρίαρχη τάξη»* (σελ. 47). Η κριτική που κάνει ο Αντόρνο στα ρεφορμιστικά συνδικάτα και στην ηγεσία τους, που λειτουργεί ως οργανωμένος μεσίτης της εργασιακής δύναμης, δεν μπορεί παρά να μας βρίσκει σύμφωνους. Τίποτα όμως δεν προκύπτει που να ταυτίζει την ολότητα της τάξης, που σε ένα επίπεδο αφηρημένης αμεσότητας είναι μια ενότητα πολλαπλών ταξικών πρακτικών στη διαφορετικότητά τους, με κάποιες από τις οργανωτικές μορφές της, που ήταν και είναι ταυτόχρονα **μορφές της ήττας της ως επαναστατικής τάξης**. Και μπορεί να ακούγεται πομπώδες, ειδικά στην τωρινή υφεσιακή

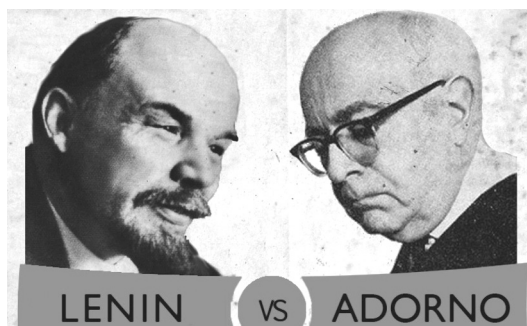
φάση που βρίσκεται η εγχώρια και παγκόσμια ταξική πάλη, αλλά το προλεταριάτο είτε είναι επαναστατική τάξη είτε δεν είναι ο εαυτός του. Η πραγματικότητα της τάξης δεν μπορεί να είναι μια ομογενής και αδιαφοροποίητη ταυτότητα, εφόσον σε κάθε περίπτωση το προλεταριάτο έχει να αντιμετωπίσει τα δικά του εσωτερικά όρια, τις μορφές της αντεπανάστασης που αναπτύσσονται παράλληλα με πολιτικές μορφές που προκύπτουν από ένα ανατρεπτικό περιεχόμενο. Η διαίρεση μεταξύ ηγετών και ακολούθων υπό μία έννοια υφίσταται από την πρώτη στιγμή της εμφάνισης της τάξης, ως αναπαραγωγή των κυρίαρχων καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων εντός του προλεταριάτου, ως μια μεσολαβημένη έκφραση του διαχωρισμού χειρωνακτικής-διανοητικής εργασίας που παράγει τη διάκριση μεταξύ αυτού που είναι ο **«ιθύνων νους»** και **αυτού που εκτελεί εντολές**. Μια συγκεκριμένη μορφή ή ένας τρόπος ύπαρξης που προσλαμβάνει η αλλοτρίωση της κοινωνικής εργασίας και η απόσπαση από τους ίδιους τους παραγωγούς των αναγκαίων για

την κοινωνική αναπαραγωγή, της **εξουσίας** και του **ελέγχου** επί αυτής της παραγωγής. Ένας προσδιορισμός της κοινωνικής σχέσης του κεφαλαίου που εντοπίζεται αφηρημένα στην ιστορική ολότητα, αναπαράγεται σε ένα δεδομένο επίπεδο συγκεκριμενοποίησης και πραγματοποίησης, ως εσωτερικό όριο του προλεταριάτου. Το προλεταριάτο δεν είναι και δεν μπορεί να είναι εκτός των αντιφάσεων που καθορίζουν τη δυναμική της ταξικής σχέσης **στο επίπεδο της ολότητας**, με τη διαφορά πως η ενεργώς-πραγματικότητά²⁷ του ορίζεται ως η **άρνηση** αυτών των αντιφάσεων, σε αντίθεση με την τάξη των αφεντικών που τίθεται και επιβεβαιώνεται μέσω αυτών.

Όπως θα διατύπωνε ο Karl-Heinz Roth την ενδοδιαφοροποιημένη συγκρότηση της τάξης, μπορούμε να μιλάμε για **μία εργατική τάξη** αλλά για **δύο κινήματα**.²⁸ Το σημείο αυτό έχει πολύ μεγάλη σημασία, εάν θέλουμε να κατανοήσουμε τις νίκες και τις ήττες των

27. Η «ενεργώς-πραγματικότητα» για τον Χέγκελ δηλώνει μια κίνηση της έννοιας από την πραγματικότητα στον εαυτό της, δηλαδή κάτι είναι «ενεργώς πραγματικό» όταν δεν είναι άμεσο, δεδομένο, καθεαυτό, αλλά προϊόν της αυτοεπεξεργασίας του. Χωρίς να πλατιάσουμε για τον εγγεληνικό ιδεαλισμό, το σημαντικό που φέρει η εγγεληνική θέση είναι πως οι έννοιες που χρησιμοποιούμε δεν είναι άλλης τάξης από την έννοια της πραγματικότητας ή, με άλλα λόγια, υπάρχει **μία** πραγματικότητα της οποίας η διαδικασία μεταβολής περιλαμβάνει **και** την ιδεατή ανακατασκευή που πραγματοποιείται με έννοιες. Η Ιστορία αλλάζει όταν ο «νους» (πνεύμα) έχει αλλάξει τις κατηγορίες του, σύμφωνα με τον Λούκατς, αλλά αυτές οι κατηγορίες με τη σειρά τους παράγονται μέσα στην ιστορική κοινωνική πράξη. Βλ. Γκ. Χέγκελ, *Η Επιστήμη της Λογικής* (Μικρή Λογική), εκδ. Δωδώνη, 1991 και Γκ. Χέγκελ, *Η Επιστήμη της Λογικής*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2013.

28. Βλ. K.H. Roth, A. Ebbinghaus, *ό.π.* Στο ιστορικό αυτό έργο φαίνονται ξεκάθαρα οι εσωτερικές συγκρούσεις εντός της (γερμανικής) εργατικής τάξης ανάμεσα σε μια ρεφορμιστική, δεκτική στην ταξική συνεργασία τάση και σε μία περισσότερο ριζοσπαστική. Βέβαια, υπάρχει μια κάποια εξιδανίκευση του «εργάτη-μάζα», που συγκροτεί τον πυρήνα της δεύτερης, αλλά αυτό δεν ενδιαφέρει εδώ.

ταξικών αγώνων, την άμπωτη και την πλημυρίδα της ταξικής πάλης, τον **αντιφατικό** της χαρακτήρα, σε τελευταία ανάλυση. Το ερώτημα είναι γιατί ο Αντόρνο, που επ' ουδενί δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως αμβλύ-νους παρατηρητής, φαίνεται να περιορίζει τη δραστηριότητα του προλεταριάτου σε αυτή των συνδικάτων και των ηγετών τους. Μένει δέσμιος της λενινιστικής αντίληψης²⁹ περί της οργάνωσης της τάξης, του διαχωρισμού «πολιτικών» και «οικονομικών» αγώνων, της σύλληψης της προώθησης της ταξικής πάλης ως έργου της πρωτοπορίας και όλα αυτά σε ένα ευρύτερο πλαίσιο «φιλελεύθερου» καπιταλισμού; Ή ακριβώς επειδή τοποθετείται ως **παρατηρητής** δεν μπορεί να έχει μια άλλη εικόνα; Ίσως και τα δύο μαζί... Έτσι θα φτάσει στο συμπέρασμα πως «σε μια τέτοια **κατάργηση των τάξεων η ταξική κυριαρχία βρίσκει τον εαυτό της**» (σελ.49). Εκτός του ότι δεν υπάρχει καμία κατάργηση των τάξεων, αντίθετως, όπως δείχνει και το γράφημα που παραθέτει στο βιβλίο της *Forces of Labour* [ό.π.] η Beverly Silver, όπου απεικονίζεται η πορεία των ταξικών αγώνων από το 1870 μέχρι το 1996, **μετά το τέλος του πολέμου η ταξική πάλη παγκοσμίως βρίσκεται σε έξαρση**, ενώ

29. Υπάρχει μια μαγνητοφωνημένη συνομιλία Αντόρνο-Χορκχάμερ του 1956, όπου ο Αντόρνο επιμένει για ένα **αυστηρά λενινιστικό μανιφέστο**, λίγο πριν γραφτεί το κοινό τους σύγγραμμα *Προς ένα νέο Μανιφέστο*, στο οποίο αναφέρονται διάφορα πολύ «ενδιαφέροντα» συμπεράσματά τους για την κατάσταση της ταξικής πάλης. Περισσότερα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://thecharnelhouse.org/2015/03/31/adornos-leninism/>.

η ταξική κυριαρχία ίσως να βρίσκει προς στιγμήν τον εαυτό της στην πάντα αμφίβολη και προσωρινή συγκρότηση ενός υποτιθέμενου γενικού συμφέροντος του κεφαλαίου μέσω του καπιταλιστικού κράτους. Εάν γίνεται λόγος για ταξική συνεργασία, όπως υπαινίσσεται εδώ ο Αντόρνο, αυτή επιχειρείται με τη **μεσολάβηση του κράτους και των συνδικάτων** και όχι με κάποια αντικειμενική δυναμική των «νόμων» του κεφαλαίου, και δη των μονοπωλίων.

Η κοινωνιολογική αντίληψη της Τάξης, ο θετικισμός ως έκλειψη της μεσολάβησης, και ο νομιναλισμός της έρευνας

Στο έκτο υποκεφάλαιο του δοκιμίου, ο Αντόρνο θα διατυπώσει τη θέση πως η ταξική θεωρία έμεινε στάσιμη μετά τον θάνατο του Μαρξ και έπαυσε να αποτελεί εργαλείο της ταξικής σύγκρουσης. Αυτή η στασιμότητα επήλθε την εποχή της αστικής δημοκρατίας, που έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί, πριν την *«καταφανή νίκη του μονοπωλίου και την ανάπτυξη της ανεργίας σε δεύτερη φύση»* (σελ.49) όταν τη διαδέχτηκε ο πολιτικός ολοκληρωτισμός. Εδώ σημειώνεται μια εξόφθαλμη, κατάφωρη, και μάλιστα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σε τρανταχτό βαθμό ανυπόστατη, παράλειψη και υποβάθμιση παραπάνω από μισού αιώνα ταξικών αγώνων, μιας ηττημένης επανάστασης και νεοεμφανισθεισών οργανωτικών μορφών της προλεταριακής αυτονομίας. Δεν βρίσκουμε κάποιον λόγο να παραθέσουμε με λεπτομέρειες την ιστορία της ταξικής πάλης μετά τον Μαρξ, την Κομμούνα, τα σοβιέτ, την επανάσταση στη Ρωσία, τις επαναστάσεις σε μητροπολιτικές χώρες της Κεντρικής Ευρώπης και την εμφάνιση **εργατικών συμβουλίων**, την Κροστάνδη και άλλα επεισόδια που κατά τον Αντόρνο ανήκουν σε μια άλλη εποχή, αυτή του προλεταριακού μαζικού κόμματος και της απεργίας. Επαναλαμβάνεται η μονομερής και μονοδιάστατη ταύτιση της προλεταριακής δραστηριότητας με αυτήν που οργανώθηκε και καθοδηγήθηκε από το

κόμμα, που σημειωτέον εξελίχθηκε σε κατ'εξοχήν φορέα της αντεπανάστασης. Παράλληλα όμως με τις μαζικές απεργίες, για παράδειγμα, υπήρξαν και **άγριες απεργίες**, ή πιο αφηρημένα διατυπωμένο, ταυτόχρονα με ρεφορμιστικές πρακτικές υπήρξαν και ριζοσπαστικές, που είτε ηττήθηκαν είτε δεν είχαν τη δυνατότητα να πάνε πέρα από έναν ιστορικό ορίζοντα. Από τη στιγμή που η ταξική θεωρία είναι προϊόν αλληλεπίδρασης με την πραγματικότητα της ταξικής πάλης, με ιστορικά συγκεκριμένες πρακτικές που αναδύονται εντός της διαλεκτικής των αγώνων για τη βελτίωση της καθημερινότητας και του γενικού στόχου της κομμουνιστικής επανάστασης, δεν ισχύει πως η θεωρία έμεινε στάσιμη ή οπισθοχώρησε **στο σύνολό της**. Αυτό θα σήμαινε πως πραγματοποιήθηκε η καπιταλιστική ουτοπία στην αναστολή της ταξικής πάλης.³⁰ Ακόμα περισσότερο αβάσιμη είναι η θέση περί ανάπτυξης της ανεργίας σε δεύτερη φύση, πάντα με την επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Ο εφεδρικός στρατός, όπως αποκαλεί ο Μαρξ τη δομική ύπαρξη ενός τμήματος του προλεταριάτου που μένει πάντα εκτός καπιταλιστικής παραγωγής, είναι γενικός προσδιορισμός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και υπό αυτή την έννοια η ανεργία **είναι πάντα μιας μορφής δεύτερη φύση του καπιταλισμού**. Εκτός από την αποβολή της ζωντανής εργασίας από την παραγωγική διαδικασία λόγω τεχνολογικών καινοτομιών, που πάντα προκύπτουν από την ανάγκη των καπιταλιστών για κάμψη της εργατικής

30. Παραπέρα, εάν η εικόνα ήταν έτσι όπως την παρουσιάζει ο Αντόρνο, δεν θα υπήρχε, κατά τη δεκαετία του 1930, κανένας λόγος εμφάνισης προτάσεων για καπιταλιστικές στρατηγικές που ήταν αντίθετες στη μικτή οικονομία και στις αντικυκλικές κεϋνσιανές πολιτικές, οι οποίες υιοθετούσαν την εκτίμηση πως ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είχε σε καμία περίπτωση «ολοκληρωθεί». Αναφερόμαστε στον ορντοφιλευθερισμό και στους ιδεολογικούς του μέντορες, που έδρασαν τη συγκεκριμένη ταραχώδη περίοδο. Βλ. W. Bonefeld, *The Strong State and Free Economy*, εκδ. Rowman/Littlefield, 2017

απειθαρχίας,³¹ στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο (τέλη δεκαετίας του 1930 – αρχές Β' Π.Π.) η ανεργία ήταν το πιο δυνατό χαρτί στα χέρια της τάξης του κεφαλαίου στην προσπάθεια συγκρότησης μιας милитарιστικής εθνικής ιδεολογίας, απαραίτητης για να πεισθεί το προλεταριάτο να συμμετάσχει στην **καταστροφή κεφαλαίου με πολεμική μορφή**. Η καταπολέμηση της ανεργίας και η **πλήρης απασχόληση**, ως μέσο μιας ταξικής κοινωνικής πολιτικής για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου στηριζόμενη άμεσα στην **αύξηση της παραγωγικότητας** και στην **έμμεση αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης**, ήταν το κύριο συγκολλητικό στοιχείο τόσο του αμερικανικού **New Deal** όσο και της ναζιστικής **Volksgemeinschaft**. Βέβαια, δεν μπορεί να παραβλεφθεί ο ρόλος της βιομηχανίας των πολεμικών εξοπλισμών, και των συσχετιζόμενων με την πολεμική οικονομία κλάδων, σε αυτή τη σχετική αφθονία θέσεων εργασίας που ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τις επεκτατικές βλέψεις των εθνικών κεφαλαίων. Είναι προφανές πως δεν υπάρχει άμεση σχέση της ανεργίας με κάποια «νίκη του μονοπωλίου», όπως λέει ο Αντόρνο, και η ιστορία θα διαψεύσει αυτή τη θέση από τη στιγμή που μεταπολεμικά υπήρξε έκρηξη της απασχόλησης.

Με έναν σαφή υπαινιγμό για την αστική κοινωνιολογία του Μαξ Βέμπερ και την υποτιθέμενη «αξιακή ουδετερότητα», που προτάσσει ως μεθοδολογική αξίωση και ανα-

31. Ο Μαρξ θα ισχυριστεί στο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* για τις Μηχανές πως «από τη στιγμή που η βαθμιαία αναπτυσσόμενη αγανάκτηση της εργατικής τάξης **εξανάγκασε** το κράτος να περιορίσει με τη βία τον χρόνο εργασίας και να υπαγορεύσει μια κανονική εργάσιμη ημέρα – πρώτα απ' όλα στο καθαυτό εργοστάσιο– δηλ. από τη στιγμή που είχε κοπεί μια για πάντα η αύξηση της παραγωγής υπεραξίας με την παράταση της εργάσιμης ημέρας, το κεφάλαιο **ρίχτηκε με όλη του τη δύναμη και με πλήρη συνείδηση στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας μέσω της επιταχυνόμενης ανάπτυξης του συστήματος των μηχανών**». Βλ. Κ.Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1978.

γκαία συνθήκη αλήθειας, ο Αντόρνο επιχειρεί μια έκθεση της διαλεκτικής μεταξύ ταξικής θεωρίας και απολογητικής θετικιστικής κοινωνιολογίας. Οι παρατηρήσεις που κάνει έχουν αναμφίβολα θεωρητικό βάθος και καταφέρονται εναντίον του «μύθου του δεδομένου», όπως θα σχηματοποιούσε αυτήν την αντίληψη λίγα χρόνια πιο μετά ο Σέλλαρς.³² Σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, έχουμε τη σχέση μεταξύ ιστορίας και λογικής, εμπειρικής έρευνας και θεωρητικής ανακατασκευής, αμεσότητας και διαμεσολάβησης. Αν το προσεγγίσουμε κάπως πιο γενικά, το ζήτημα που θίγει ο Αντόρνο είναι αυτό της «επιστημονικής πραγμάτευσης»,³³ που είναι μία «μέθοδος»,³⁴ όπως θα γράψει ο Χέγκελ στην αρχή

32. Το 1956 ο W. Sellars, στο έργο του *Empiricism and the Philosophy of Mind*, θα επιχειρηματολογήσει κατά της θεώρησης πως κάτι δίνεται από τα έξω στη συνείδηση ως αντανάκλαση ενός πράγματος όπως είναι στη γυμνή αντικειμενικότητά του, χωρίς προσμίξεις και παραδοχές που προέρχονται από τη γνωστική συνείδηση. Ο Χέγκελ είχε πει αρκετά νωρίτερα πως στη σφαίρα της έννοιας δεν υπάρχει τίποτα καθαυτό και διεαυτό που να μην είναι ήδη μεσολαβημένο.

33. Η έννοια του *επίσταμαι*, και συνεπώς της *επιστήμης*, στον Χέγκελ και, κατά τη γνώμη μας, και στον Μαρξ υπονοεί τη διαδικασία υπέρβασης της συνειδησιακής αντίθεσης που τροφοδοτεί τη γνωστική διαδικασία και πραγματοποιείται μέσω της εμπειρίας της συνείδησης. Η πορεία της *Φαινομενολογίας* είναι ακριβώς αυτή η διαδικασία που καταλήγει στην έννοια του *επίσταμαι* ως *γνώση*. Ουδεμία σχέση με τη θετικιστική, συνηθισμένη χρήση. Όπως υποστηρίζει ο P. Murray, «η απόφαση του Μαρξ για την “επιστήμη” έχει σαν κίνητρο τη δυσαρέσκεια με την προ-εγελιανή σκέψη του Διαφωτισμού και, ειδικότερα, με τον *δυσισμό ανάμεσα στο “είναι” και στο “οφείλει να είναι” (δέον)*. Ο Μαρξ βλέπει σε αυτόν τον *δυσισμό* μια φυγή από την πραγματικότητα και τις δυνατότητές της». Βλ. P. Murray, *Marx's Theory of Scientific Knowledge*, εκδ. Humanities Press International, 1988

34. Η εγελιανή μέθοδος είναι η διαλεκτική, που είναι ταυτόχρονα εμπειρική και λογική. Εμπειρική γιατί αναφέρει το αντικείμενο στον εαυτό του (εμμένεια έναντι υπερβατικότητας) και λογική γιατί προσδιορίζει το αντικείμενο αναφερόμενη η ίδια στον εαυτό της. Αντίθετα, η καρτεσιανή έν-

I WILL NOT LET
YOU RESTRICT MY
DIALECTICAL
MOVEMENTS!

της Λογικής. Έτσι, «ο νομιναλισμός της έρευνας εξοβέλισε το ουσιώδες, την ταξική σχέση, ως ιδεότυπο στη μεθοδολογία εγκατέλειψε την πραγματικότητα στη μοναδικότητα του δεδομένου, το οποίο η θεωρία μπορεί απλώς να εξωραΐσει» (σελ.50). Η κριτική στη βεμπεριανή μεθοδολογία των ιδεοτύπων είναι σαφής, παρόλο που, όπως υποστηρίχτηκε παραπάνω, και ο ίδιος ο Αντόρνο φαίνεται να μην έχει απαγκιστρωθεί τελείως από αυτή την οπτική, τουλάχιστον στη συγκριτική ανάλυση που δοκιμάζει μεταξύ «φιλελεύθερου» και «μονοπωλιακού» καπιταλισμού. Οι στρεβλώσεις της θεωρίας παραχωρούν χώρο στην κυριαρχία του θετικισμού που εμμένοντας στην αμεσότητα του δεδομένου, καταργεί την ιστορι-

νοια της μεθόδου δεν επιτρέπει την αυτοσχεσία του αντικειμένου, παρά μονό την εφαρμογή της πάνω του, όπερ την υπαγωγή του. Η διαλεκτική ως μέθοδος είναι η ίδια η πορεία αυτοαναίρεσής της ως μεθόδου και θεματοποίησης της σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου ως **διυποκειμενικής**. Από τη μία έχουμε την έννοια του αντικειμένου που είναι «δολοφονία» της ζωντανής του κίνησης, ενώ από την άλλη το αντικείμενο «απολύεται ελεύθερο» να αναδείξει τους προσδιορισμούς του ή όπως γράφει στον πρόλογο της *Φαινομενολογίας*, «η επιστημονική γνώση απαιτεί όμως μάλλον να παραδιδόμαστε στη ζωή του αντικειμένου ή, το ίδιο είναι, να έχουμε την εσωτερική αναγκαιότητά του ενώπιόν μας και να τη λέμε». Βλ. Έγκελς, ό.π.

κότητα και το συγκεκριμένο περιεχόμενο των εννοιών, και καταλήγει να προβάλλει αναχρονιστικά αφηρημένες έννοιες, «την ενότητα των γνωρισμάτων που δεν γνωρίζει εποχές» (σελ.51), στο παρελθόν. Ο Αντόρνο φαίνεται να βρίσκεται και σε μια υπόρρητη συνομιλία με τον Λούκατς του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, με τους νεο-Καντιανούς και με τον Καντ τον ίδιο, παίρνοντας όμως το μέρος του... Χέγκελ. Το δεδομένο μεσολαβείται με τη συγκεκριμένη έννοια, η τυχαιότητα και ανορθολογικότητα της απλής γεγονοτικότητας δεν αφήνεται ανέγγιχτη από μια σκοπιά του καθαρώς καθαρού Λόγου, αλλά αίρεται στη συγκεκριμένη υλικότητα της καπιταλιστικής ολότητας. Το πράγμα καθεαυτό ως όριο για την αφηρημένη γνωστική ικανότητα και η απλησίαστη για το υποκείμενο δεδομενικότητα των γεγονότων είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος ή μια αντινομία της αστικής σκέψης, όπως θα έλεγε ο Λούκατς.³⁵ Όπως είπαμε και στο εισαγωγικό σημείωμα, εκτός από σημεία που χρήζουν κριτικής, στο δοκίμιο βρίσκουμε επίσης στιγμές που αποτελούν κομμάτι της θεωρητικής συμβολής στην πρακτική μεταβολή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, και πράγματι εδώ συναντάμε κάτι τέτοιο. Παρ' όλα αυτά όμως, ενώ ο Αντόρνο δείχνει να αποστασιοποιείται από θετικιστικές αντιλήψεις, με τη ριζική μεταβολή του χαρακτήρα της τάξης, στην ουσία μάλλον συνυπογράφει τον πιο ακραίο ποσιτιβισμό από την ανάποδη. Εάν η απουσία της διαμεσολάβησης είναι ο κατ' εξοχήν θετικισμός και το προλεταριάτο από τάξη έχει μετατραπεί σε συμμορία, η ανταγωνιστική προς το κεφάλαιο ύπαρξή της έχει αφομοιωθεί σε μια **θετική και ενοποιημένη ολότητα με ένα δοσμένο και αμετάβλητο είναι**.

Στα γεγονότα λοιπόν ο Αντόρνο δεν βλέπει την ολοκληρωτική εξαφάνιση των τάξεων, ως το «πόρισμα» που βγαίνει από τον απόλυτο χωρισμό, που καταλήγει σε αλληλο-

35. Βλ. Γκ. Λούκατς, *Η Πραγματοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, εκδ. Εκκρεμές, 2006.

αποκλεισμό δεδομενικότητας και θεωρητικής μεσολάβησης, είναι και έννοιας, εγγελιανά μιλώντας, κάτι που κάνει η κοινωνιολογία. Επειδή όμως ίσως είναι παραπάνω καντιανός απ' όσο πρέπει, η αποστασιοποίησή του από τα εμπειρικά δεδομένα τον οδηγεί σε ελλιπή εποπτεία τους και η σκοπιά της ενατένισης του διαχωρισμένου διανοούμενου εμφανίζει το υλικό περιεχόμενο της εμπειρίας άμορφο, έτοιμο να δεχτεί τη σχηματοποίησή του από τον αυτοϊκανοποιούμενο Λόγο. Έτσι, οι τάξεις είναι ακόμα εδώ, αλλά ως συμμορίες, και «η θεωρία έχει γίνει ιδεολογία στο στόμα των στελεχών του μαζικού κόμματος» (σελ.52), που δεν έχει τον αυτοαποδιδόμενο δημοκρατικό χαρακτήρα αλλά είναι βαθιά ολιγαρχικό. Για να είμαστε δίκαιοι, όντως την περίοδο που συντάσσεται το δοκίμιο, την εποχή του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού των «γενικών νόμων ανάπτυξης και εξέλιξης της κοινωνίας» που νομοτελειακά θα οδηγήσουν σε κάποιον «σοσιαλισμό»,³⁶ η παραπάνω διατύπωση έχει ένα στάτους αλήθειας. Δεν είναι αυτή όμως όλη η εικόνα, είναι λανθασμένη και βεβιασμένη η απολυτοποίηση μέσω γενί-

36. Ο Αντόρνο δείχνει πως έχει υπόψη του ως ταξική έκφραση μόνο τον HISTOMAT (historical materialism) και τον DIAMAT (dialectical materialism), και τους εκπροσώπους του στα επίσημα κομμουνιστικά κόμματα. Αγνωεί ή απαξιώνει άλλα προλεταριακά ρεύματα σκέψης και δράσης της περιόδου, παρόλο που κάποιοι πρώην συνεργάτες του είχαν ενεργό ρόλο σε αυτά, π.χ. ο Κ. Κορς.

κευσης ενός πραγματικού φαινομένου, όπως είναι ο πόλεμος συμμοριών. Υπήρχαν αυτόνομοι αγώνες εκτός κόμματος, συγκρούσεις μέσα-και-ενάντια σε αυτό, αν και θα πρέπει να αναγνωρίσουμε το γεγονός πως κατά την αποκορύφωση του πολέμου το προλεταριάτο έδειχνε εντελώς ηττημένο. Παρ' όλα αυτά, για να επέλθει αυτή η ήττα και η ολοκλήρωσή της δεν χρειάστηκε να επιβάλλουν την ισχύ τους οι «αντικειμενικοί νόμοι του κεφαλαίου», αλλά ήταν η επικράτηση της Σοσιαλδημοκρατίας και των Μπολσεβίκων που έπαιξε καθοριστικό ρόλο.³⁷ Επίσης, να σημειώσουμε εδώ, πως η πρωταρχική σύλληψη και επεξεργασία της θεωρίας των συμμοριών πραγματοποιήθηκε από τον Χορκχάιμερ, παρατηρώντας τον πόλεμο συμμοριών με τη στενή έννοια, που λάμβανε χώρα καθημερινά στους δρόμους της Νέας Υόρκης, θεωρώντας το φαινόμενο ομόλογο με μια τάση που αναγνώριζε επίσης στην ύστερη δημοκρατία της Βαϊμάρης. Η κοινωνική ολότητα, βρισκόμενη σε μια μεταβατική φάση, προχωρούσε προς μια αναδιοργάνωση που έπαιρνε τη μορφή δημιουργίας κλικών και συμμοριών.³⁸

37. Αυτό δεν συνεπάγεται πως οι προλετάριοι έπεσαν θύματα ή ήταν έξω από τις πολιτικές μορφές που πήραν οι αγώνες της περιόδου. Απλώς αυτές οι πολιτικές εκδηλώσεις της τάξης, που ήταν μορφές της αυτονομίας και της πρόσδεσης της στο κεφάλαιο ταυτόχρονα, από τη στιγμή που συγκροτούνταν αντιφατικά από συγκρουόμενες τάξεις, τελικά έφτασαν σε σημείο αυτονόμησης μέχρι που στράφηκαν ενάντια στην ίδια ως **τάξη που κάνει την επανάσταση**, ενώ προώθησαν την τάξη ως **τάξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής**. Αυτό σχετίζεται με την πολιτική επικράτηση των συγκεκριμένων ρευμάτων που αναφέρονται στο κείμενο. Ο αντικειμενισμός του Αντόρνο πάντως είναι έκδηλος εδώ.

38. Μια άλλη προσέγγιση της έννοιας της «συμμορίας» υπάρχει σε κείμενο του Καμάτ που αναφέρεται σε οργανωτικές μορφές εντός του προλεταριάτου, που γίνονται «πολιτικές συμμορίες» με διακυρηγμένο ή μη στόχο την **υποκατάσταση** του προλεταριάτου από τις ίδιες. Για τον Καμάτ αυτή η τάση δεν έχει καμία σχέση με κάποια υποτιθέμενη μονοπωλιακή φάση του καπιταλισμού, ενώ «η αντίθεση εσωτερικού-εξωτερικού και η δομή συμ-

Θεωρία της εξαθλίωσης

Το πιο εκτενές υποκεφάλαιο του δοκιμίου, ο Αντόρνο το αφιερώνει σε μια κριτική στην περιβόητη «θεωρία της εξαθλίωσης», όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται μια συγκεκριμένη ανάγνωση και ερμηνεία της μαρξικής θεωρίας του προλεταριάτου, η οποία είναι πολύ προβληματική, αν και όχι εντελώς αστήρικτη εάν απομονωθούν επιλεκτικά κάποιες θέσεις του Μαρξ και εάν ληφθεί υπόψη και η ίδια η αντιφατικότητα που παρουσιάζουν μεταξύ τους. Το ερώτημα του εάν η αντίφαση βρίσκεται στον Λόγο, στο υποκείμενο, στη θεωρία ή στο αντικείμενο, στην πραγματικότητα καθεαυτή, δεν θα το θίξουμε εδώ, αν και στην περίπτωση του Μαρξ, όπως και του Αντόρνο, θα είχε σημασία η απάντηση να τίθεται ως προϋπόθεση της οποιαδήποτε απόπειρας κριτικής των απόψεών τους.³⁹ Πακέτο με τη θεωρία της εξαθλίωσης πάει η θεωρία της παρακμής, που έκανε την εμφάνισή της στους κόλπους της Β' Διεθνούς και μέχρι τη χρονική στιγμή που γράφτηκε το δοκίμιο διατηρούσε τη δημοτικότητά της σε πολύ υψηλά επίπεδα, τόσο για το ιερατείο της σταλινικής ορθοδοξίας όσο και για αντιμπολσεβίκικες τάσεις, όπως αυτή της κομμουνιστικής αριστεράς.⁴⁰ Ο Αντόρνο δείχνει να πρωτοτυπεί, ασκώντας κριτική στη θεωρία της εξαθλίωσης, ενώ δείχνει πως αποδέχεται τρόπον τινά την εκτίμηση πως ο καπιταλισμός έχει εισέλθει σε ένα τελευταίο, παρακμιακό στάδιο χωρίς όμως αυτό να οδηγεί αναγκαία στην κατάρρευσή του, αλλά μάλλον στην κατάρρευση

μορίας εκφράζουν το πνεύμα του **ανταγωνισμού** στο έπακρο». Βλ. Ζ. Καμάτ, *On Organization*, ό.π.

39. Η εγγεληνή απάντηση σε αυτή την αντινομία έχει απαντηθεί στο ζήτημα περί μεθόδου, βλ. σημείωση 34.

40. Στο ρεύμα του αριστερού κομμουνισμού αυτοί που υποστήριξαν τη θεωρία της παρακμής του καπιταλισμού ως μιας «αντικειμενικής» τάσης ήταν κυρίως ο Μάτικ, ακολουθώντας τη σύλληψη του Η. Grossmann. Αντίθετος με αυτήν στάθηκε κυρίως ο Πάνεκουκ. Βλ. P. Bourrinet, ό.π.

των ανταγωνισμών που κρύβουν μέσα τους τη δυνατότητα υπέρβασης, των μορφών του ταξικού ανταγωνισμού. Γυρίζουμε πάλι πίσω στη θεωρία του ιμπεριαλισμού χωρίς τις αισιόδοξες συνδηλώσεις και τις ανατρεπτικές συνεπαγωγές. Η θεωρία της εξαθλίωσης πρέπει να δεχτεί αναμφισβήτητα τα βέλη της κριτικής, όχι όμως από τη φαρέτρα που επιλέγει ο Αντόρνο να τα βγάλει.

Περιγράφοντας τη ραγδαία ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου του προλεταριάτου τον τελευταίο αιώνα, την ιστορική διαμόρφωση του πολύπλευρου και πολυδιάστατου κοινωνικού ατόμου με αλλοτριωμένη μορφή, σύμφωνα με τον Μαρξ, μας λέει πως «όλα αυτά έχουν παραχωρηθεί στους εργατές με την ανάπτυξη των τεχνικών παραγωγικών δυνάμεων» (σελ.54). Τίποτα δεν θα μπορούσε να απέχει πιο πολύ από την πραγματικότητα, αλλά η ερμηνεία της πορείας της ταξικής πάλης που παρέχει ο Αντόρνο μέσα από μια ανάγνωση και κριτική του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, όπως φαίνεται, οδηγεί κατά βάση στη διαστρέβλωσή της. Οπωσδήποτε, υπάρχουν άπειρες ιστορικές μελέτες που δείχνουν πως οι υποτιθέμενες παραχωρήσεις της προοδευτικής αστικής τάξης προήλθαν μετά από, συνήθως, σφοδρούς και μακροχρόνιους ταξικούς αγώνες.⁴¹ Από την πάλη για τη διάρ-

41. Πρόκειται για ένα σημαντικό θέμα που έχει να κάνει με τον χαρακτήρα των «αστικών» επαναστάσεων και τον ρόλο που είχε η εργατική τάξη σε αυτές, αλλά και άλλες κοινωνικές ομάδες (και όχι τάξεις) που βρέθηκαν σε μια διαδικασία αποδυνάμωσης σε σχέση με τη θέση τους σε παρελθόντες τρόπους οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής. Βλ. V. Chibber, *Post-Colonial theory and the Specter of Capital*, εκδ. Verso, 2013 (περισσότερο για τις σημαντικές παραπομπές σε βιβλιογραφία που έχει), G. Therborn, *What does the Ruling Class when it rules?*, εκδ. Verso, 2007, G. Connimel, *Rethinking the French Revolution*, εκδ. Verso, 1987, άρθρα και βιβλία του N. Davidson, κ.ά. Η Ε. Wood και οι μαθητές της, ο Ε.Ρ. Thompson και γενικά η σχολή των βρετανών μαρξιστών ιστορικών έχουν συντάξει αξιόπιστες ιστορικές μελέτες που καταρρίπτουν τον μύθο περί της «προοδευτικής αστικής τάξης» και των «παραχωρήσεών» της.

κεια της εργάσιμης ημέρας που περιγράφει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, μέχρι τους αγώνες για τη μείωση της απλήρωτης εργασίας με την αύξηση του μισθού, τη διαμάχη στις σφαίρες αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης στην υγεία και στην εκπαίδευση, στο ζήτημα της κατοικίας, στην αναπαραγωγή του προλεταριάτου που είναι είτε πολύ νέο είτε πολύ γερασμένο για να εργαστεί στην αξιοποίηση του κεφαλαίου, τίποτα από αυτές τις βελτιώσεις του επιπέδου κάλυψης των προλεταριακών αναγκών δεν αποτέλεσε κομμάτι ενός *ab initio* στρατηγικού σχεδίου ενσωμάτωσης μέσω παραχωρήσεων. Αντιθέτως, οι πραγματικές ταξικές νίκες και τα αποτελέσματά τους είναι στιγμή της αντιφατικής ύπαρξης της τάξης **μέσα-και-ενάντια** στο κεφάλαιο, του αντιφατικού χαρακτήρα που έχει η ταξική πάλη ως μέσο για την **αυτοδιατήρηση** και **αυτοκατάργηση** του προλεταριάτου ταυτόχρονα. Οι κατακτήσεις που από μέσα για την αυτονομία και ισχυροποίηση της τάξης μετατρέπονται σε στόχους καθεαυτούς και διεαυτούς, η μεσολάβηση που μεταστρέφεται σε **τέλος**, παίρνουν τη μορφή ενός ακόμα κρίκου στη χρυσή αλυσίδα που σφυρηλατείται στη συγκρότηση της αντίφασης μεταξύ των τάξεων. Η αμεσότητα της καθημερινής ταξικής πάλης υποστασιοποιείται σε μια ρεφορμιστική πολιτική των «μικρών βημάτων» που λειτουργεί ως το συμπληρωματικό, φαινομενικά αντιθετικό, άλλο άκρο του μαξιμαλισμού. Το ζήτημα αυτό δεν τίθεται αξιωματικά ως απαράβατος υπερβατολογικός όρος κάθε ανάλυσης της ανταγωνιστικής ολότητας, παρά προκύπτει εμμενώς από τις πρακτικές και αξιολογικές προϋποθέσεις της θεωρίας. Είναι η οπτική ενός **πρακτικού αναστοχασμού** ή, να το πούμε πιο ξεκάθαρα, **η σκοπιά του προλεταριάτου** που είναι ο οδηγητικός μίτος της θεωρητικοποίησης της πραγματικότητας της ταξικής σχέσης.⁴² Αλλά και η αντίληψη περί της

42. Ένας πρακτικός αναστοχασμός που ταυτίζεται με τη σκοπιά του προλεταριάτου είναι αυτόνομο πως τοποθετείται εντός των αγώνων του και όχι έξω και πάνω, δηλαδή δεν αναφέρεται σε

«τεχνικής» υφής των παραγωγικών δυνάμεων είναι εξίσου λανθασμένη. Ο Αντόρνο δείχνει να ασπάζεται το μηχανιστικό σχήμα μιας υπερστορικής διαλεκτικής των παραγωγικών δυνάμεων, που διατρέχουν μια αυτοκινούμενη εξελικτική ιστορική πορεία καθορίζοντας τον άλλο πόλο, δηλαδή τον πόλο των κοινωνικών σχέσεων μέσω μιας μηχανικής σχέσης αιτιότητας. Επίσης, αυτό το πολύ αδύνατο σημείο του Μαρξ, που υπάρχει κυρίως στην Εισαγωγή του 1859,⁴³ θα είναι το θεωρητικό υπόστρωμα του δομιστικού μαρξισμού, που ο Αντόρνο μόνο σε υπόληψη δεν θα έχει στο μέλλον.

«*Το άτομο αναπτύσσεται καλύτερα μέσα στην οργάνωση των ιδιαίτερων συμφερόντων παρά στην οργάνωση ενάντια στο άμεσο συμφέρον του*» (σελ.55), διαπιστώνει ο Αντόρνο για να καταδείξει την αδυνατότητα της ταξικής οργάνωσης που δεν στηρίζεται στην κοινή αθλιότητα και στην πείνα. Ο Αντόρνο, που όπως ειπώθηκε και πιο πάνω, φαίνεται να θεωρεί πως η στιγμή της μεσολάβησης έχει εκλείψει μόνιμα, παραβλέπει πως η συγκρότηση της τάξης είναι ακριβώς αυτή η υπέρβαση του ατόμου ως πραγματοποίησή του, και ταυτόχρονα η άρνηση της υφιστάμενης ολότητας. Μέσα στην ταξική δραστηριότητα, στην πρώτη άρνηση της άμεσης αντίθεσης κοινωνίας-ατόμου,⁴⁴ το απομονωμένο άτομο της καπιταλιστικής κοινωνίας μετατρέπεται σε υποκείμενο αυτοανααιρούμενο ως άτομο,

κάποιους διανοούμενους που παρατηρούν από μια ουδέτερη θέση τη δυναμική της ταξικής σχέσης και στο όνομα της «δικαιοσύνης» ή της «ηθικής» παίρνουν το μέρος του. Για περισσότερα βλ. R. Gunn, *ό.π.*

43. Βλ. Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2013

44. Αυτή η αντίθεση δεν έχει κάποιο οντολογικό υπόστρωμα παρά καθαρά ιστορικό. Το ζήτημα το ξεδιαλύνει ο Μαρξ στα Παρισινά Χειρόγραφα. Βλ. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*, εκδ. Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2012. Για τους καταστασιακούς και τον Ντεμπόρ θα ήταν μια «ψευδο-αντίθεση».

επαναενοποιούμενο με το αντικείμενο, δηλαδή **το ταξικό καθολικό συμφέρον του ως προλετάριου που είναι άρνηση του ιδιαίτερου συμφέροντός του ως ατόμου**. Η σκοπιά του ατόμου είναι η σκοπιά της εποπτείας, η «επόπτευση των επιμέρους ατόμων της αστικής κοινωνίας», όπως λέει ο Μαρξ στις *Θέσεις για τον Φόνερχπαχ*. Για διαφόρους λόγους, που δεν μπορούν να παρουσιασθούν εδώ, αν και μια κάποια γενική σκιαγράφηση νομίζουμε πως έχει ήδη πραγματοποιηθεί, ο Αντόρνο δεν θα την ξεπεράσει ποτέ αυτή τη σκοπιά.

Αντίβαρο στην απόλυτη εξαθλίωση αποτελεί η έννοια της «σχετικής» εξαθλίωσης που «*πρόκειται, όμως, για μία αυστηρά οικονομική έννοια που ορίζεται μέσω του απόλυτου νόμου της συσσώρευσης*» (σελ.55). Ο Αντόρνο περιγράφει τον απόλυτο γενικό νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ένα αρκετά αμφίσημο σημείο του Μαρξ που έδωσε πάτημα σε κατοπινούς απολογητές του κεφαλαίου και υποστηρικτές της διαιώνισης της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, για κατακραυγή και απόρριψη της μαρξικής θεωρίας. Ο Καρλ Πόππερ θα ήταν από τους πρώτους που θα διακήρυττε την αποτυχία του Μαρξ, που φυσικά σημαίνει την επιτυχία του καπιταλισμού, στηριζόμενος σε αυτό το σημείο του 23ου κεφαλαίου του *Κεφαλαίου*.⁴⁵ Καταρ-

45. Σύντομη παρένθεση: Ο γελοίος και επικίνδυνος αυτός τύπος, πιθανόν υπό την επήρεια *ropfers*, θεωρούσε πως ο υποτιθέμενος ακραίος «ιστορικισμός» του Χέγκελ, και κατ' επέκταση του μαθητή-Μαρξ, ήταν το προοίμιο του «σύγχρονου ολοκληρωτισμού». Είναι απλή σύμπτωση το γεγονός ότι οι σύγχρονοι πολέμιοι του «σύγχρονου ολοκληρωτισμού» βρίσκονται εκτός ιστορικής αντίληψης και αντιλαμβάνονται την Ιστορία μόνο ως **μνήμη** και **κατανάλωση** συσσωρευμένων **εικόνων** του παρελθόντος, αναπαράγοντας με τη μορφή μιας επαναστατικής ιδεολογίας την κυριαρχία της νεκρής εργασίας πάνω στη ζωντανή. Οπότε, οραματίζονται μια **επανάληψη** του θεάματος της αλλαγής προσθέτοντας μια παρ-αλλαγή στον ηγετικό ρόλο, που φυσικά θα επιθυμούσαν την **ιδιοκτησία** του. Ξέχωρα από το γεγονός πως κάθε επανάληψη είναι ήδη **μετασχηματισμός**, και σε αντίθεση με αυτή την οπτική που δεν αντιλαμ-

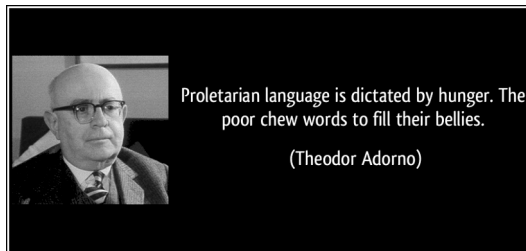
χάς, για τον Μαρξ δεν υφίστανται αυστηρά οικονομικές έννοιες. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας, όπως λέει και ο τίτλος της, είναι κριτική της ύπαρξης της πολιτικής και της οικονομίας ως διαχωρισμένων σφαιρών της ολότητας της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ο Αντόρνο, σε όλο το εύρος του δοκιμίου, μάλλον προϋποθέτει τη διάκριση πολιτικού-οικονομικού-κοινωνικού, που έφτασε σε σκλήρυνση με τη λενινιστική θεωρία του κόμματος. Επιπλέον, η έννοια της σχετικής εξαθλίωσης δεν αναφέρεται σε κάποια γραμμική μεγέθυνση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου,⁴⁶ παρά στο γεγονός ότι από την ακλόνητη αναγκαιότητα του κεφαλαίου για διευρυμένη αναπαραγωγή, το προλεταριάτο που παράγει το προϊόν της εργασίας του ως κεφάλαιο βρίσκεται συνεχώς στην εξής «δύσκολη» θέση: **όσο περισσότερο κοινωνικό πλούτο έχει δημιουργήσει με την αποξενωμένη μορφή του κεφαλαίου, τόσο λιγότερο από αυτόν ιδιοποιείται**. Αυτό είναι το μυστικό του γενικού νόμου της συσσώρευσης και η σχετική εξαθλίωση είναι ο αρνητικός προσδιορισμός του ποσοτικά και ποιοτικά ποικιλόμορφου πλούτου των **πραγματικών κοινωνικών αναγκών του προλεταριάτου**, που **δημιουργούνται μέσα στις καπιταλιστικές σχέ-**

βάνεται το παρελθόν σαν κάτι που **ήταν** και τώρα **δεν-είναι**, και γι' αυτό μπορούμε και να αναφερόμαστε σε αυτό ως **παρελθόν** άλλωστε, τασσόμαστε υπέρ μιας ιστορικής ματιάς από την πλευρά μιας **λήθης** που ξεπερνάει το παρελθόν πραγματοποιώντας το, δηλαδή ανιχνεύοντας την αρνητική παρουσία του σε ένα **παρόν** το οποίο εισερχόμενο σε μια διαδικασία άρνησης γίνεται **μέλλον**. Βλ. Κ.Πόππερ, *Η Ανοιχτή Κοινωνία και οι Εχθροί της*, εκδ. Δωδώνη, 2003.

46. Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αναφέρεται στην αναλογία σταθερού προς μεταβλητό κεφάλαιο, απλουστεύοντας αρκετά και παραλείποντας τις έννοιες της τεχνικής και αξιακής σύνθεσης. Θεωρείται δηλαδή πως υπάρχει μια σχέση αντανάκλασης μεταξύ της μάζας του σταθερού κεφαλαίου που τίθεται σε κίνηση από μια συγκεκριμένη μάζα εργασιακής δύναμης και της αξίας αυτών των μέσων παραγωγής και αυτής της εργασιακής δύναμης.

σεις αλλά μένουν ανικανοποιήτες όσο αυτές κυριαρχούν. Δεν είναι το κατάλληλο σημείο για να υπεισέλθουμε σε μια θεωρία των κοινωνικών αναγκών, ας σημειώσουμε μόνο πως δεν ορίζονται από τη λεγόμενη «αποτελεσματική ζήτηση» (effective demand) των κεϋνσιανών, αλλά τίθενται μέσα στους αγώνες του προλεταριάτου ως άρνηση της καπιταλιστικής μεσολάβησης και συγκρότηση της κοινότητας αγώνα των όχι-ακόμα **άμεσα κοινωνικών απόμων**.⁴⁷ Η κριτική που επιχειρεί ο Αντόρνο στον ντετερμινιστικό, εξελικτικό, αντικειμενιστικό μαρξισμό της Β' και της Γ' Διεθνούς ανάγει το σύνολο της μαρξικής θεωρίας σε ένα κλειστό σύστημα, σαν τον οικονομικό πίνακα του Κεναί. Η βαρύτητα που ενδεχομένως να είχαν οι «τροποποιητικές περιστάσεις» για τον Μαρξ, αλλά και για τη δική μας ανάγνωση, ήταν πολύ πιο σημαντική από αυτή που υπαινίσσεται στο κείμενο. Παρ' όλα αυτά, για να είμαστε δίκαιοι, πρέπει να αναγνωρίσουμε πως την περίοδο γραφής του κειμένου, η ορθοδοξία του αντικειμενί-

47. Τι δηλώνει αυτό το «όχι-ακόμα»; Αντιγράφουμε από τον C. Arthur: «Κοιτάζοντας προς τα πίσω, η ιστορία πρέπει να γραφτεί στον συντελεσμένο μέλλοντα [future anterior] - η μία ή η άλλη αντίφαση θα έχει τη μία ή την άλλη λύση. Ωστόσο, το να **κοιτάμε προς τα εμπρός** απαιτεί ένα στοιχείο πάνω σε έναν στόχο που δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα, που μπορεί να είναι και ουτοπικός: ότι ο κομμουνισμός θα παραχθεί από την ταξική πάλη. Προκειμένου να διατυπώσουμε το επαναστατικό σχέδιο, πρέπει συνεπώς το υπάρχον να γίνει αντιληπτό από τη σκοπιά του **“όχι-ακόμα”**». Βλ. το κείμενο Chris Arthur vs Theorie Communiste on Alienation, στην ηλεκτρονική διεύθυνση libcom.org. Εάν υπάρχει μια διαλεκτική «οντολογία» είναι αυτή που κινείται μεταξύ αυτού που **ήδη** είναι και **δεν-είναι-ακόμα**, μια οντολογία που αυτοαναίρεται ως τέτοια. Όπως λέει ο Ντεμπόρ στην §75, στην *Κοινωνία του Θεάματος*, «η διαλεκτική, ως σκέψη της ιστορίας, δεν σταματάει πια στην αναζήτηση της έννοιας του **Είναι** αλλά **υψώνεται** ως τη γνώση της διάλυσης όσων υπάρχουν και καταργεί μέσα στην κίνηση κάθε διαχωρισμό». Αυτή την «ανύψωση» (aufheben) δεν μπορούν να χωνέψουν οι υποστηρικτές της τάξης αυτού του κόσμου όπως-είναι, στη θετικιστική του παραμόρφωση.

στικού μαρξισμού και ο λενινιστικός βολονταρισμός ως η άλλη όψη του νομίσματος, κυριαρχούσαν στις ερμηνείες του έργου του Μαρξ. Ακόμα και σε ριζοσπαστικές τάσεις της υπεραριστεράς, των συμβουλευτικών και γενικότερα του αντιεξουσιαστικού κομμουνισμού, η θεωρία της κατάρρευσης, στην οποία η προβληματική του γενικού νόμου της συσσώρευσης είναι βασική συνιστώσα, έβρισκε σημαντική αποδοχή.⁴⁸ Υπό αυτή την έννοια, η κριτική του Αντόρνο είναι αφενός μία ρήξη με την ορθοδοξία, αφετέρου όμως, θεωρεί πως το μοναδικό συνειδητό υποκείμενο της διαδικασίας είναι η τάξη των καπιταλιστών. Ενώ το προλεταριάτο κυριαρχείται από το σύστημα, «η κυρίαρχη τάξη δεν κυριαρχείται απλώς από το σύστημα, αλλά και κυριαρχεί μέσω του συστήματος και τελικά κυριαρχεί επί του ίδιου του συστήματος» (σελ.57). Για ακόμα μία φορά, πρόκειται για μια μονόπλευρη και άρα αφηρημένη παράσταση της ταξικής πάλης, που έχει μετουσιωθεί σε πάλη των καπιταλιστών με κάποιο απροσδιόριστο «σύστημα». Η καταδίκη του αντικειμενισμού τον ξαναφέρνει από την πίσω πόρτα, αφού αυτή η κυριαρχία εκλαμβάνεται στατικά ως ακλόνητη και **τετελεσμένη**, και γι' αυτό ελλιπής παράσταση της πραγματικότητας.

Ο ανταγωνισμός έχει γίνει αμφίβολος, τόσο για το προλεταριάτο όσο και για την καπιταλιστική τάξη, επαναλαμβάνει ο Αντόρνο. Θεωρούμε πως πίσω από αυτή την ενασχόληση με τον ανταγωνισμό, δηλαδή με τη σφαίρα της κυκλοφορίας της εργασιακής δύναμης και του κεφαλαίου σε απόλυτο χωρισμό από τη σφαίρα της παραγωγής, βρίσκεται ένα βα-

48. Βλ. τη σημείωση 40.

σικό μεθοδολογικό σφάλμα που αλλοιώνει σημαντικά την ανακατασκευή της δυναμικής της ολότητας. Θα μπορούσαμε να δικαιολογήσουμε τον Αντόρνο πως έμεινε δέσμιος των περιστάσεων της εποχής του και, δυστυχώς, δεν είχε τη δυνατότητα να έχει υπόψη του την εισαγωγή των *Grundrisse*, εάν αυτή η **οπτική που περιορίζεται στον τρόπο διανομής της αξίας** ήταν παροδική και δεν παρέμενε μέχρι τέλους κυρίαρχη στο γενικότερο θεωρητικό έργο της σχολής αλλά και του ίδιου. Έτσι, έρχεται η διαπίστωση πως «*το υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης πληρώνεται από τα έσοδα ή τα κέρδη του μονοπωλίου, όχι από το μεταβλητό κεφάλαιο*» (σελ.58). Το κλασικό σχήμα της «εργατικής αριστοκρατίας» που μοιράζεται με τα αφεντικά της την πίτα της υπεραξίας, που αργότερα θα αποτελέσει τη βάση για τον τριτοκοσμισμό και την αντι-ιμπεριαλιστική ιδεολογία, τις θεωρίες εξάρτησης και διάφορες άλλες κατασκευές πολύ προβληματικές, αν όχι ξεκάθαρα αντιδραστικές και αντεπαναστατικές. Αν μιλήσουμε αυστηρά λογικά, το σχήμα αυτό καταρρέει στις προϋποθέσεις του: το μεταβλητό κεφάλαιο δεν προϋπάρχει της μισθωτής σχέσης, συγκροτείται από τη στιγμή που ο προλετάριος απογυμνωθεί από τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του και σχετισθεί με το κεφάλαιο ως **απλή εργασιακή δύναμη**, μόνο τότε μπορούμε να αναφερόμαστε σε μεταβλητό κεφάλαιο ως την αξία της εργασιακής του δύναμης που λαμβάνει πίσω με τη μορφή του μισθού. Οπότε, όσον αφορά τους **μισθούς του προλεταριάτου**, για την οπτική του κεφαλαίου αυτό έχει πάντα τη μεταβλητή μορφή του. Βέβαια, επειδή θα ήταν λάθος να μείνουμε σε μια λογική ανάλυση της ιστορικής δυναμικής της ταξικής πάλης, οι ταξικοί αγώνες έχουν αναγκάσει τους καπιταλιστές, με τη μορφή του κοινωνικού κράτους, να μετατρέψουν ένα μέρος του ιδιωτικού τους κεφαλαίου σε **κοινωνικό κεφάλαιο**, από το οποίο κατά καιρούς υπάρχει δυνατότητα απόσπασης μέρους της υπεραξίας, που επιστρέφεται πίσω στους άμεσους παραγωγούς της ως **έμμεσος μισθός**. Όλη αυτή η διαδικα-

σία είναι προφανές πως δεν έχει καμία σχέση με την εικόνα που δίνει ο Αντόρνο, χωρίς να παραβλέπουμε πως κάποιες από τις οργανώσεις που συγκροτήθηκαν για την υπεράσπιση των συμφερόντων της τάξης, μέσα σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία και κύκλο αγώνων, στην πραγματικότητα ήταν **ενάντια** σε αυτά ή μετατράπηκαν στην πορεία σε όργανα καταστολής και αφομοίωσης των ριζοσπαστικών τάσεων. Τα συνδικάτα, ειδικά στη Γερμανία όπου από αρκετά νωρίς δημιουργήθηκαν **εργοδοτικά** συνδικάτα, τα αποκαλούμενα «κίτρινα», σίγουρα έσφιγγαν με θέρμη το χέρι των αφεντικών και προωθούσαν την ταξική συνεργασία, και πολύ πιθανόν να εκφράζουν με πιστότητα τον χαρακτηρισμό που τους αποδίδεται ως **κλίκες**. Η πάλη του προλεταριάτου ήταν **ενάντια και σε αυτά**. Και σίγουρα ο Αντόρνο υπερβάλλει κατά πολύ όταν γράφει πως «[η εξουσία του μονοπωλίου] *μετατρέπει όλους τους ανθρώπους σε απλά διοικητικά αντικείμενα των μονοπωλίων και των κρατών τους*» (σελ.59). Εάν ίσχυε αυτό απόλυτα, τότε η ιστορία σταματάει και η στατική πλευρά της ταξικής κυριαρχίας του κεφαλαίου γίνεται τα πάντα.

Η διαλεκτική της Αναγκαιότητας με την Ελευθερία, και η Ιστορία

Σε αντίθεση με ό,τι έχουμε σημειώσει μέχρι τώρα, στο υποκεφάλαιο που αριθμείται με το λατινικό οχτώ αναφαινονται ίχνη της θεωρητικής οξυδέρκειας του Αντόρνο. Παραθέτοντας μια ρήση του Νίτσε, πριμοδοτείται η εμμενής κριτική της ολότητας που θα πρέπει να λογοδοτήσει για την αναλήθεια των ίδιων των ιδανικών και αναδύεται στο φως της κριτικής η διαλεκτική της «αντικειμενικής τάσης του συστήματος» με τη συνειδητή υποκειμενική δραστηριότητα. Όπως και να' χει, κατά τη γνώμη μας είναι εσφαλμένη, τόσο στις προϋποθέσεις της όσο και στη συγκεκριμένη θέση τους μέσα στην ιστορική συγκυρία.

Όταν λοιπόν γράφει ο Αντόρνο πως «*η αντικειμενική τάση του συστήματος πάντα*

διαπλάθεται, σφραγίζεται, νομιμοποιείται από τη συνειδητή βούληση εκείνων που το ελέγχουν» (σελ.61) φαίνεται πως έχει προϋποθέσει μια αντικειμενική συνθήκη⁴⁹ που έχει αποκτήσει διακριτή υπόσταση από την υποκειμενική στιγμή της συνειδητής δραστηριότητας, με τον πόλο του υποκειμένου πάντα να καταλαμβάνεται από την κυρίαρχη τάξη. Με αυτόν τον τρόπο πέφτει σε διπλό λάθος, πιστεύουμε. Αρχικά, ο Αντόρνο θα μπορούσε να δεχτεί την κριτική που ασκεί ο Χέγκελ στους Καντ, Φίχτε και Γιακόμπι σε ένα από τα νεανικά του κείμενα, προγραμματικό για την εξέλιξη του επιχειρηματός του, που έχει τίτλο Πίστη και Γνώση, δηλαδή την κριτική του εσφαλμένου **απόλυτου χωρισμού υποκειμένου και αντικειμένου** που οδηγεί σε υποστασιοποίηση των δύο στιγμών ως αφηρημένων οντοτήτων και διακριτών ειδών, φτάνοντας μέχρι την τελική αποσύνδεσή τους. Παραδόξως, ο Μαξ Χορκχάιμερ, σε ένα από τα προγραμματικά και πιο γνωστά κείμενα της σχολής της Φρανκφούρτης⁵⁰ και ίσως από τα πιο εύστοχα, θα ισχυριστεί πως το υποκείμενο με το αντικείμενο συγκροτούνται **διαμέσου και ενάντια το ένα στο άλλο, ως ενότητα-στη-διαφορά τους ή ως διαφοροποιημένα-στην-ενότητά τους**. Αυτό απέχει αρκετά από τη σκληρήνωση της αντίφασης και την αντιπαράθεση ως ποιοτικά διακριτών στιγμών, ενός κάποιου «συστήματος» και των «κυρίαρχων» που το ελέγχουν. Αυτές οι επιστημολογικές παρατηρήσεις, κινούμενες πάντα σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, ίσως και να μην λένε και πολλά για τη συγκεκριμένη ολότητα, αλλά από την άλλη είναι και το μεθοδολογικό θεμέλιο κατανόησής της. Εκτός από αυτή την αστοχία, ακολουθεί η αναγωγή του υποκειμένου στην τάξη των καπιταλιστών, η οποία διαπερνά το σύνολο του κειμένου. Έχει γίνει

49. Βλ. τη σημείωση 11.

50. Πρόκειται για το δοκίμιο που εξέδωσε το 1937 μαζί με τον Μαρκούζε, *Παραδοσιακή και Κριτική θεωρία*. Βλ. Μ. Χορκχάιμερ, *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, εκδ. Ύψιλον, 1984

φανερό πως είναι μονόπλευρη και βεβιασμένη αυτή η αναγωγική λογική, θα μπορούσε να είναι μια οπτική από την πλευρά της μονιμότητας του συστήματος ή της στατικής πλευράς της διαλεκτικής, όπως την παρουσιάζει ο Αντόρνο. Η διαλεκτική, παρ' όλα αυτά είναι επαναστατική για τους λόγους που αναφέρει ο Μαρξ στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του *Κεφαλαίου*.⁵¹

Κατά τα λοιπά, οι παρατηρήσεις του Αντόρνο για την αντιφατική σχέση μεταξύ αυτού που παρουσιάζεται ως ιστορικά αναγκαίο και της ελεύθερης συνειδητής πράξης, επανέρχονται στο πλαίσιο κριτικής της πραγμάτωσης του εγγελιανού Λόγου μέσω της Ιστορίας. Οπωσδήποτε, πρόκειται για ένα ζήτημα που δεν μπορεί να καλυφθεί στο παρόν κείμενο, και διατηρούμε μια αμφιβολία για το κατά πόσον υπάρχει δυνατότητα να εξαντληθεί εν γένει. Πάντως, η φράση του Μαρξ από την *Αγία Οικογένεια* «η Ιστορία δεν κάνει τίποτα, δεν είναι τίποτα άλλο από τη δραστηριότητα των ανθρώπων στην προσπάθεια εκπλήρωσης των σκοπών τους», μαζί με την εμφανώς λυρική διάθεση της Ρόζας Λούξεμπουργκ που παρατηρώντας τα νερά του Ρήνου έγραφε στον τοτινό σύντροφο Κάουτσκι πως «θα προτιμούσα καλύτερα να γκρεμιστώ μέσα στους καταράκτες του Ρήνου και να χαθώ σε αυτούς σαν καρυδότσουφλο παρά να σκύψω φρόνιμα το κεφάλι και να αφήσω το νερό να βρυχάται όπως αυτό βρυχόταν τον καιρό των προγόνων μας και όπως θα βρυχάται ύστερα από εμάς», νομίζουμε πως αρκεί για να παρέχει μια γενική εικόνα της δικής μας αντίληψης, και εκπληρώνει τις ανάγκες του παρόντος κριτικού

51. «Με τη λογική της μορφή είναι για τους αστούς και τους δογματικούς ιδεολόγους σκάνδαλο και φρίκη, γιατί στη θετική αντίληψη αυτού που υπάρχει περικλείει ταυτόχρονα και την αντίληψη της άρνησής του, του αναγκαίου αφανισμού του, γιατί αντιλαμβάνεται κάθε συντελεσμένη μορφή μέσα στη ροή της κίνησης, επομένως την αντιλαμβάνεται και από την παροδική της πλευρά, γιατί τίποτα δεν μπορεί να της επιβληθεί και γιατί στην ουσία της είναι κριτική και επαναστατική». Βλ. Κ. Μαρξ, *ό.π.*

σχολιασμού. «Η ιστορία είναι η πρόοδος στη συνείδηση της δικής τους ελευθερίας (των κλικών) διά μέσου της ιστορικής αναγκαιότητας, η ελευθερία αυτή δεν είναι παρά η αντεστραμμένη εικόνα της ανελευθερίας των άλλων» (σελ.62). Σε ανοιχτή συνομιλία με τις Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας του Βάλτερ Μπένγιαμιν, ο Αντόρνο θα μεμφθεί την αστική έννοια της προόδου χωρίς όμως να αρνείται την καθεαυτή ιστορικότητα της συνέχειας της ταξικής κυριαρχίας, όπως θα έκανε ένας ιστορικιστικός σχετικισμός, ο οποίος οντολογικοποιώντας την ιστορία τελικά την καταργεί. Για αυτό, κάποια χρόνια αργότερα, θα υποστηρίξει πως «η συρρίκνωση της ιστορικής συνείδησης δεν αποτελεί μόνον πλευρά της παρακμής αλλά και την άλλη όψη της αστικής προόδου». Μολαταύτα, η πεσιμιστική και σχεδόν φαταλιστική εικόνα που σκιαγραφείται δεν μας βρίσκει σύμφωνους και η συγκεκριμένη τοποθέτηση και αξιολόγηση της εμπειρικής δεδομενικότητας οφείλει να ενταχθεί σε ένα πλαίσιο γενικότερης κριτικής των πρακτικοθεωρητικών προϋποθέσεων που υιοθετούνται, όπως έχει επιχειρηθεί μέσω αυτού του κειμένου.

Η κοινωνική αδυναμία του Προλεταριάτου και η Ατομικότητά του

Τούτων λεχθέντων, το καταληκτικό συμπέρασμα των αναστοχασμών πάνω στην ταξική θεωρία δεν μπορεί παρά να είναι άλλο από τη διαπίστωση της οπισθοχώρησης της ταξικής πάλης του προλεταριάτου, γεγονός που έρχεται σε μια μορφή αντίφασης με την εξαφάνιση και την ολοκληρωτική αντικατάστασή του από τις συμμορίες και τις κλίκες. Υπάρχει σαφής διαφορά στην πρακτική αδυναμία που κυριεύει την ταξική προλεταριακή πάλη στις υφεσιακές περιόδους της από την οριστική μεταμόρφωσή της σε πόλεμο συμμοριών. Στο τελευταίο από τα άρθρα του δοκιμίου παρουσιάζεται η θεματική της αλλοτρίωσης, της αποξένωσης του υποκειμένου από την εαυτότητά του και από την

αντικειμενικότητα του κόσμου γύρω του. «Η κοινωνική αδυναμία του προλεταριάτου, στην οποία απολήγουν οι αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις της οικονομικής εξαθλίωσης και της εξωοικονομικής βελτίωσης των συνθηκών ζωής δεν είχε προβλεφθεί ως τέτοια από τη θεωρία» (σελ.64), η οποία θεωρία έφτασε μόνο μέχρι έναν ασαφή προσδιορισμό της, την αφουγκράστηκε κατά κάποιον τρόπο χωρίς όμως να μπορέσει να τη συλλάβει θεωρητικά, στην κατάσταση της **απανθρωποποίησης**. Προηγουμένως δείξαμε γιατί θεωρούμε πως δεν ισχύουν οι κατά Αντόρνο αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις και θα προσθέσουμε πως αυτή η πραγματική αδυναμία που χαρακτηρίζει τον ταξικό ανταγωνισμό, όταν μετατρέπεται σε πόλεμο μεταξύ των εδαφικοποιημένων πολιτικών μορφών της καπιταλιστικής σχέσης, που είναι πάντα προσωρινή λύση της ταξικής σύγκρουσης με όχημα την εξαγωγή της έξω από τα κρατικά σύνορα, δεν θα μπορούσε να έχει προβλεφθεί από μια θεωρία που έχει σαν καταστατική της θέση πως αδυνατεί να μαγειρέψει «έτοιμες συνταγές για τα μαγειρεία του μέλλοντος». ⁵² Πράγματι, η αποκτήνωση των εργατών από τη μηχανοποιημένη παραγωγική διαδικασία, υπάρχει σε αρκετά σημεία στον Μαρξ, ειδικότερα στο 13ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* που αναφέρεται στο σύστημα των μηχανών και τη μεγάλη βιομηχανία. Αλλά συνυπάρχει με τη συγκρότηση του συλλογικού εργάτη, τη γενίκευση της συνεργασίας και την ανάπτυξη της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας ή παραγωγικής δύναμης της κοινωνικής εργασίας, που στην αλλοτριωμένη της μορφή εμφανίζεται ως πα-

52. Η θεωρία δεν κάνει προβλέψεις παρά μόνο μπορεί να διατηρεί τις κατηγορίες ανοιχτές στην ιστορική κίνηση, να βρίσκεται σε συνεχή **διάλογο** με την ιστορία, όπως έλεγε ο E.P. Thompson. Για αυτό και οι Μαρξ-Ένγκελς μετά την Κομμούνα είναι σε θέση να αναγνωρίσουν τη λανθασμένη πρότερη αντίληψή τους περί κράτους. Βλ. την εισαγωγή στη δεύτερη έκδοση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* το 1872.

ραγωγική δύναμη του κεφαλαίου.⁵³ Ο Αντόρνο τονίζει την αρνητική διάσταση συγκεκριμένων όψεων της κυριαρχίας της κοινωνικής σχέσης του κεφαλαίου, **μολονότι μέσα στο αρνητικό υπάρχει και το θετικό**, που δεν είναι η επάνοδος σε κάποια διστορική ανθρωπινή φύση και ουσία αλλά η **προσδιορισμένη άρνηση και ιστορική επαναοικειοποίηση αυτού που έχει παραχθεί με αλλοτριωμένη μορφή**, με πρώτη την ίδια τη δυνατότητα του ανθρώπου για **συνειδητή αυτοπαραγωγή του είδους του**, δηλαδή της ίδιας της **ανθρώπινης Ιστορίας**. Μόνο μέσα στους αγώνες του προλεταριάτου και στην άρνηση της υλικής κοινότητας του κεφαλαίου αναδύεται η δυνατότητα της θέσης της ανθρώπινης κοινότητας και εκεί τίθεται το ερώτημα του «*πώς οι συγκεκριμένοι άνθρωποι θα είναι ικανοί για δράση*» (σελ.65).⁵⁴ Το χαρακτηριστικό που

53. Ο Michael Lebowitz στο εμβληματικό έργο του *Beyond Capital, Marx's Political Economy of the Working Class* υποστηρίζει, μαζί με τον M. Rubel, τον A. Negri και άλλους, πως το *Κεφάλαιο* είναι ανολοκλήρωτο έργο αφού λείπουν τα υπόλοιπα βιβλία του μαρξικού σχεδίου, και κυρίως το βιβλίο για τη Μισθωτή Εργασία. Το *Κεφάλαιο* είναι, λοιπόν, μια μονοδιάστατη έκθεση της λογικής του κεφαλαίου σε μια ενότητα του αφηρημένου ουσιαδούς και του συγκεκριμένου επιφαινόμενου που σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί ένα κλειστό, «επιστημονικό» και αυτοδύναμο έργο. Αυτό συνεπάγεται πως οι κατηγορίες στο *Κεφάλαιο* ως ιστορικά καθορισμένες αφαιρέσεις μεσολαβούνται από την ταξική πάλη και δεν είναι δυνατόν να μεταφερθούν ως ισχύουσες έννοιες στο παρόν, χωρίς να τεθούν εντός μιας **ιστορικής δυναμικής** που τις αναιρεί και τις επανατοποθετεί μέσα σε διαφορετικές ιστορικές κοινωνικές σχέσεις, από τη στιγμή που διατηρείται, βέβαια, η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

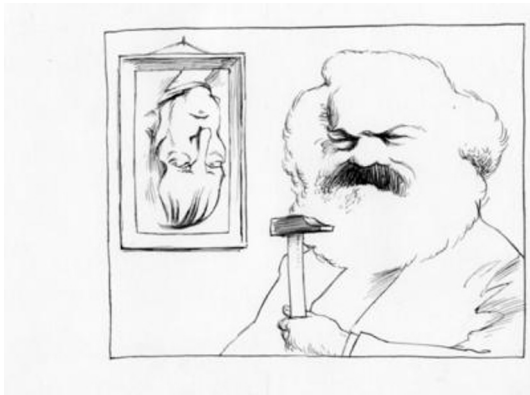
54. Ο Μαρξ γράφει τα εξής για την **πραγματική ανθρώπινη κοινότητα** στα σχόλια στον J.S. Mill: «*από τη στιγμή που η ουσία του ανθρώπου είναι η πραγματική κοινότητα του ανθρώπου, οι άνθρωποι, ενεργοποιώντας τη δική τους ουσία, παράγουν, δημιουργούν αυτή την ανθρώπινη κοινότητα, μια κοινωνική ύπαρξη που δεν είναι μια αφηρημένη, καθολική δύναμη η οποία στέκεται απέναντι στο απομονωμένο άτομο, αλλά είναι η ουσία του κάθε ατόμου, η δική του δραστηριότητα, η δική του ζωή,*

προσδιορίζει το προλεταριάτο ως επαναστατική τάξη και πρακτική άρνηση της ταξικής κοινωνίας δεν είναι κάποιες ψυχολογικές ιδιαιτερότητες, οπότε καλώς ο Αντόρνο καταφέρεται ενάντια σε κάθε είδους ψυχολογισμό, αλλά η ικανότητα αυτομεταβολής του μέσα στους αγώνες που **αναγκαία εμπλέκεται**. Πάντως, η μοντέρνα κατηγορία του ατόμου δεν είναι ακριβώς ιδεολογία, όπως ισχυρίζεται ο Αντόρνο, και, σε μια ολοκληρωμένη ανάλυση του πραγματικού, η στιγμή της ατομικότητας θα πρέπει να αποτελεί μέρος της μεσολάβησης του συγκεκριμένου καθολικού του πεδίου, όπερ της κοινωνικής αναπαραγωγής ως πάλης μεταξύ τάξεων. Συνεπώς, και η ψυχολογία του προλεταριάτου πρέπει να μπει στο κάδρο, υπό αυτούς τους όρους. Από τη **σκοπιά του ατόμου**, από την οποία μιλάει ο Αντόρνο, το άτομο της ταξικής κοινωνίας φαίνεται ως ψευδής συνείδηση, ενώ από μια **ταξική σκοπιά** είναι αναγκαία προϋπόθεση που τίθεται ως ανηρημένη. Θα το δούμε και πιο κάτω.

Θα συμφωνήσουμε με τη διαπίστωση πως «*η έννοια του Ανθρώπου διατηρείται μόνο και μόνο για να εκτεθεί στη δική της αντίφαση, όχι όμως για να επικυρωθεί από μια μαρξιστική ανθρωπολογία*» (σελ. 66). Πρόκειται, κυρίως, περί μιας αναφοράς στα *Παρισινά Χειρόγραφα του 1844*, έργο του Μαρξ που επηρέασε σημαντικά την πρώιμη σχολή της Φρανκφούρτης. Η «ανθρώπινη ουσία», η ανθρωπινότητα εν γένει, συλλαμβάνεται από τον Μαρξ ως ιστορικά παραχθείσα δραστηριότητα που προσδιορίζει το ειδολογικό ον (*Gattungwesen*)⁵⁵ άνθρωπος ως κοινωνι-

το δικό του πνεύμα, ο δικός του πλούτος. Συνεπώς, αυτή η πραγματική κοινότητα δεν αποκτά ύπαρξη σαν προϊόν της σκέψης αλλά αναδύεται μέσα από την ανάγκη και τον εγωισμό των ατόμων, δηλαδή **απευθείας μέσα από τη δική τους δραστηριότητα**». Βλ. Κ.Μαρξ, *Early Writings*, εκδ. Penguin, 1992, (δική μας μετάφραση).

55. Σε διάψευση του Αλτουσέρ και των μαθητών του, οι έννοιες του ειδολογικού όντος αλλά και της αλλοτρίωσης δεν θα εκλείψουν από το

κό ον, μέσα στην αυτοπαραγωγή του ίδιου και του κόσμου γύρω του. Ένα αντικειμενικό υποκείμενο που υπάρχει «μόνο όταν παράγει με υποκειμενικό-αντικειμενικό τρόπο τον ιστορικό κόσμο», όπως θα πεί ο Κάρελ Κόσικ.⁵⁶ Κάνουμε αυτές τις παρατηρήσεις σαν μια σύντομη παρένθεση και σε αντιδιαστολή με τον αιώνιο Άνθρωπο της αστικής ιδεολογίας, που, παρόλη την αυτοκατανόησή του, συγκροτείται ιστορικά και κοινωνικά σε αντίθεση με τον μη-άνθρωπο, το βάρβαρο και εξαχρειωμένο προλεταριάτο. Η πιο φανταχτερή έννοια του αυτοβαυκαλισμού μιας κοινωνίας που βασίζει την αναπαραγωγή της στην εκμετάλλευση της ζωντανής ανθρώπινης εργασίας αποδεικνύεται πως λαμβάνει τους προσδιορισμούς της από αυτούς που είναι χωρίς ιδιοκτησία, άρα χωρίς ατομικότητα από την τάξη των μη-ανθρώπων, των κοινωνικά αποσυνάγωγων, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Αντόρνο. Σημαντική και εύστοχη η συγκεκριμένη κριτική.

«Ο αυξημένος καταμερισμός της εργασίας έχει μεν απομακρύνει ακόμα περισσότερο τον εργάτη από το παραγόμενο τελικό προϊόν, το οποίο για τον τεχνίτη διατηρούσε ακόμη την οικειότητά του αλλά, συγχρόνως,

μαρξικό έργο μετά από μια υποτιθέμενη επιστημολογική τομή, αλλά εμφανίζονται και στο κατ' εξοχήν «ώριμο» Κεφάλαιο. Βλ. συγκεκριμένα για το *Gattungswesen*, το 13ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου.

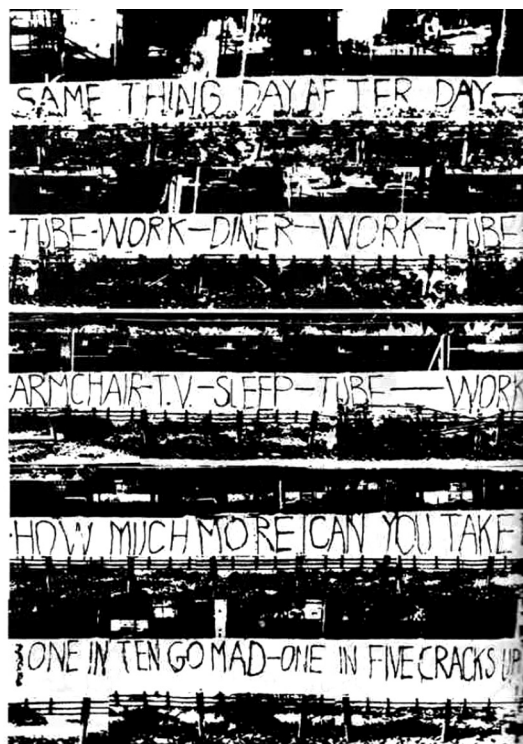
56. Βλ. Κ. Κόσικ, *Η Διαλεκτική του Συγκεκριμένου*, εκδ. Οδυσσεάς, 1978.

οι μεμονωμένες εργασιακές διαδικασίες, χάρη στην αποειδίκευσή τους, πλησιάζουν ολοένα περισσότερο η μία την άλλη· κατά συνέπεια όποιος μπορεί να κάνει ένα πράγμα μπορεί δυνητικά να τα κάνει όλα, και να κατανοεί το όλον» (σελ. 67). Μεγάλης σημασίας και ίσως η πιο οξυδερκής παρατήρηση του δοκιμίου, μολονότι δεν σχετίζεται άμεσα με τα συμπεράσματά του, ενώ ξαναθίγεται ένα ζήτημα που θα αποτελέσει το περιεχόμενο μερικών από τις πιο ενδιαφέρουσες και διαιγείς θεωρητικές θέσεις των *Grundrisse*. Ο Αντόρνο θα περιγράψει τη διαλεκτική ειδίκευσης-αποειδίκευσης κατά την **πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο**,⁵⁷ όπου το κεφάλαιο

57. Δεν θεωρούμε πως οι έννοιες της τυπικής και πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο μπορούν να αποτελέσουν τη βάση μιας περιοδολόγησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Έχουν, ωστόσο, κάποια χρησιμότητα στον προσδιορισμό των αναδιαρθρώσεων που πραγματοποιούνται στην ταξική σχέση, στον προσδιορισμό της βαρύτητας και της αλληλοσυσχέτισης απόλυτης-σχετικής υπεραξίας και, σε τελική ανάλυση, της μορφής που παίρνει ο **εξαναγκασμός** των προλετάρων να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη. Επίσης, έχουν χρησιμότητα στον προσδιορισμό του **τρόπου με τον οποίο οι προλετάριοι σχετίζονται** με τα μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής και στην αποσαφήνιση του τι πράττουν όταν ξεπερνάνε συγκεκριμένα **ιστορικά όρια** που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική κανονικότητα κατά εποχές. Αυτό όμως μόνο στην έρευνα και έκθεση της συγκεκριμένης ολότητας και όχι σε μια γενίκευση που θα τις καθιστούσε εξηγητικά εργαλεία μιας ιστορικής φάσης της ταξικής πάλης, που οριοθετείται ως τέτοια **a posteriori** στη βάση εννοιών που θα είχαμε επιλέξει ως πασπαρτού της ολοποιητικής δυναμικής. Αυτό θα ήταν μια ταύτιση της Ιστορίας με την αυτοανάπτυξη της έννοιας, κάτι στο οποίο ο Χέγκελ άσκει κριτική στην §3 της *Φιλοσοφίας του Δικαίου*. Βλ. Γκ. Χέγκελ, *Βασικές κατευθύνσεις της Φιλοσοφίας του Δικαίου*, εκδ. Δωδώνη, 2004. Έχουμε την εντύπωση πως ομάδες που χρησιμοποιούν αυτή την περιοδολόγηση, όπως οι *Theorie Communiste*, που κατά τα άλλα υιοθετούν μια αλτουσεριανή στάση απόρριψης του Χέγκελ και της κληρονομιάς του στον Μαρξ, ιστορικοποιούν μια λογική σχέση που αποκτά ιστορική υπόσταση ως μία ακολουθία δομικών ιστορικών σταδίων. Εν κατακλείδι, οι έννοιες αυτές δεν γίνεται να εκλη-

έχει θέσει όλες τις προϋποθέσεις του ως **ιστορικής ολότητας** και οι όροι της γένεσής του έχουν γίνει αποτελέσματα της ύπαρξής του. Η ειδικευμένη εργασία, μέσα από μια μακρά διαδικασία σύγκρουσης και αντίστασης από τους μάστορες και τους τεχνίτες, έχει χαθεί από τα χέρια του προλεταριάτου και ενσωματώνεται στο πάγιο κεφάλαιο. Η άλλη όψη αυτής της διαδικασίας είναι η εμφάνιση του **συλλογικού εργάτη** (Gesamtarbeiter), η ανάπτυξη της **κοινωνικά συνδυασμένης εργασίας** και η επέκταση της **συνεργασίας**, ενώ ακόμα και οι ειδικευμένοι προλετάριοι αναγνωρίζουν πως μεγάλο μέρος των υλικοτεχνικών συνθηκών της εργασίας τους είναι επίσης ενσωματωμένο στο κεφάλαιο με τη μορφή των μηχανών, των εργαλείων και των μέσων της εργασίας τους. Το κεφάλαιο μπορεί να μην παράγει με μηχανιστικό τρόπο τους νεκροθάφτες του, αλλά σίγουρα μέσα στις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις εμφανίζεται η δυνατότητα **αναγνώρισης της κοινωνίας ως ολότητας**, άρα και η **προσδιορισμένη άρνηση αυτών των σχέσεων στην καθολικότητά τους**. Στην καπιταλιστική κοινωνία παράγονται οι όροι της ανθρώπινης κοινότητας, ως άρνηση του ταξικού προσδιορισμού και ταξικού ανήκειν, που είναι ήδη μια πρώτη άρνηση της κοινωνίας ως οργανικής ολότητας. Η κατάσταση που βάζει φρένο στη μετατροπή της εμμενούς δυνατότητας σε ενεργό πραγματικότητα της επαναστατικής πράξης δεν είναι για τον Αντόρνο η αδυναμία συγκρότησης μιας ταξικής μεσολάβησης ικανής να παραγάγει την αυτοάρνησή της και μαζί την κατάργηση όλων των τάξεων, αλλά η έλλειψη της ατομικότητας. Έτσι, «*οι οξύνοες μηχανικοί του σήμερα δεν έχουν γίνει ακόμα άτομα...*» (σελ.67). Η ατομικοποίηση εκλαμβάνεται ως μια καθεαυτή και διεαυτή θετική στιγμή, ενώ για την κομμουνιστική θεωρία είναι προϊόν

φθούν ως διακριτά ιστορικά στάδια γιατί αυτό θα ήταν μια τεράστια **υπαγωγή** μιας πολλαπλής αλληλοσυσχέτισης, αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης προσδιορισμών σε ένα λογικό σχήμα, και μάλιστα ex ante.

της άρνησης της μεσολάβησης που συνιστά η τάξη. Το **άμεσα κοινωνικό άτομο** του Μαρξ δεν είναι μια θετική ενότητα που υφίσταται εντός των καπιταλιστικών σχέσεων, οι οποίες κατά τα άλλα δεν την αφήνουν να αναδείξει το περιεχόμενό της, αλλά η αρνητική ενότητα που υπερβαίνει την ταξική κοινωνία. Η μεσολάβηση της **ταξικής πάλης** και της **δραστηριότητας του προλεταριάτου ως τάξης που αρνείται τον εαυτό της** είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη θέση της ενότητας κοινωνίας και ατόμου. Μόνο η ταξική σκοπιά ως **δραστηριότητα της άρνησης του ατόμου της αστικής κοινωνίας** δείχνει προς την εξατομίκευση, προσδιορισμένη ως **απομαζικοποίηση**. Όταν κάνουμε λόγο για εξατομίκευση του υποκειμένου ως ανηρημένη προϋπόθεση, πρέπει να πούμε πως αυτή δεν έχει κάποια σχέση με τον αστικό ατομισμό, αλλά με τη συγκρότηση δι-ατομικών σχέσεων σε μια διαδικασία αγώνα, που μετατρέπουν το μαζοποιημένο πλήθος σε ενεργή, συνειδητή συλλογικότητα. Με αυτόν τον τρόπο, οι προλετάριοι βρίσκονται σε μια θέση όπου μπορούν να αλληλεπιδρά-

σουν αναμεταξύ τους, να συγκροτήσουν ένα κοινό **ταξικό συμφέρον** και να πάρουν πρωτοβουλίες που θα πάνε τον αγώνα στα όριά του, και, τελικά, να δραστηριοποιηθούν ως **τάξη**. Έχοντας επίγνωση πως μάλλον επαναλαμβανόμαστε σε αυτό το σημείο, η διαφορά με τις απόψεις του Αντόρνο είναι εδώ ριζική.

Είμαστε στον αστερισμό της απανθρωποποίησης ή της «αύξησης της οργανικής σύνθεσης του ανθρώπου», σύμφωνα με την έννοια που θα χρησιμοποιήσει αλλού ο Αντόρνο παραφράζοντας μία έννοια του Κεφαλαίου του Μαρξ για να προσδιορίσει την αυξανόμενη μηχανοποίηση των ανθρώπων, η οποία εκφράζει τη σύγχρονη μορφή της πραγματοποίησης. Εδώ, ο πεσιμισμός του φαίνεται να γίνεται σχεδόν ολικός και τίποτα δεν ξεφεύγει από τη «*διαδικασία της εξομοίωσης, του εκπολιτισμού και της ενσωμάτωσης*» (σελ.68) σε μια ζοφερή πραγματικότητα όπου «*η κυριαρχία εποικίζει τους ανθρώπους*» (σελ.69). Η αναμφίβολη ιστορική συνθήκη που εγκαθιδρύεται από τη διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής σχέσης, δηλαδή η εντατική και εκτατική κατάκτηση όλο και περισσότερων πλευρών της καθημερινότητας από τις κοινωνικές και πολιτικές μορφές του κεφαλαίου, οι οποίες πλευρές υπάγονται άμεσα ή έμμεσα στην αυτοαξιοποίηση της αξίας, δεν μπορεί ποτέ να είναι πλήρης και ολική. Αυτό απλά θα σήμαινε την ίδια την αυτοχειρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που συναντά τα όριά του στην **ανάγκη για εκμετάλλευση της ζωντανής εργασίας**. Για να είναι σε θέση το προλεταριάτο να έρθει σε συνένωση με τα μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής με την αλλοτριωμένη τους μορφή ως κεφάλαιο θα πρέπει, καταστατικά, **να είναι κάτι άλλο από το ίδιο το κεφάλαιο**. Και είναι πράγματι το μη-είναι του, γιατί αγωνίζεται να αναπτύξει τις ικανότητές του και να αυτοεπιβεβαιωθεί, να ισχυροποιήσει την αυτοπεποίθηση και τον αυτοπροσδιορισμό του ως **ενεργού υποκειμένου που δεν-είναι-ακόμα**. Πρόκειται για την εφευρετικότητα, τη δημιουργικότητα, την προσαρμοστικότητα αλλά

και τη ροπή προς το απρόβλεπτο, την ικανότητα επικοινωνίας και πρωτοβουλίας που χρειάζεται η καπιταλιστική συσσώρευση της αξίας, σαν τον βρικόλακα που ζητά το αίμα θα πει ο Μαρξ, και μπορεί να τα βρει μόνο στους ενεργητικούς, ζωντανούς με την ευρεία έννοια, προλετάρους. Με αυτόν και μόνο αυτόν τον τρόπο, **το όριο του κεφαλαίου είναι το ίδιο το κεφάλαιο**. Σίγουρα αυτό που είναι ανάμεσα από τα υποκείμενα βρίσκεται και μέσα τους, αν και αυτός ο εποικισμός, όπως τον χαρακτηρίζει ο Αντόρνο, θα είναι πάντα αντικατοπτρισμός της εξωτερικής ταξικής πάλης. Το υποκείμενο της ταξικής κοινωνίας είναι διχασμένο αλλά όχι συντετριμμένο, γιατί απλά **δεν μπορεί να είναι**.

Και ο ίδιος ο Αντόρνο δείχνει πως τελικά αναγνωρίζει την αντίφαση και τη σύγκρουση που δομεί τις καπιταλιστικές μορφές, όταν γράφει λίγο πριν το τέλος του δοκιμίου πως «*με αυτόν τον τρόπο η απανθρωποποίηση είναι συγχρόνως το αντίθετό της. Η πραγματοποίηση έχει τα όριά της στους πραγματοποιημένους ανθρώπους*» (σελ.70). Ότι ειπώθηκε παραπάνω, συμπυκνωμένο σε δύο προτάσεις. «*Μόνον όταν τα θύματα προσλάβουν πλήρως τα χαρακτηριστικά του κυρίαρχου πολιτισμού θα είναι ικανά να αρπάξουν τον πολιτισμό από την κυριαρχία*» (σελ.70). Μέσα από το οικείο σχήμα, τόσο για τον Μαρξ όσο και για τον ίδιο τον Αντόρνο, του χιασμού, οι αντιφατικές στιγμές πρέπει να περάσουν στο αντίθετό τους. Μόνο τότε θα έχει τεθεί η επαναστροφή της πραγματικότητας, που περπατά με το κεφάλι κάτω, στα πόδια της, τα ιερογλυφικά της αξιακής μορφής θα έχουν σπάσει τα μάγια τους, η αναπαραγωγή της ολότητας θα είναι **συνειδητή ιστορική πράξη**. Οπότε, φαίνεται κάτι στον ορίζοντα, και η νύχτα της δυνατότητας δεν είναι μόνιμο σκότος; Δεν θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη, πως μετά απ' όλα αυτά ο συγγραφέας καταλήγει με τη φράση ότι «*ο παλιός μύθος είναι παντελώς αδύναμος στη νεότερη παντοδυναμία του*» (σελ.70); Ο Αντόρνο στηρίζει τη θέση του στη βάση της «*προτεραιότητας*» που έχει αποκτήσει η

πολιτική, κάνοντας με αυτόν τον τρόπο ταυτόχρονα ορατή την πραγματικότητα και ιδεολογία –ή ιδεολογική πραγματικότητα– που εμφανίζει την «οικονομία» ως βουβό εξαναγκασμό, ως το αόρατο χέρι της αγοράς και της μοίρας, αναγκαιότητα καθεαυτή. **Η νίκη της αυτόνομης οικονομίας πρέπει να είναι ταυτόχρονα ο χαμός της**, θα αναγγείλει ο Γκυ Ντεμπόρ τριανταπέντε χρόνια μετά, και η 52η θέση της Κοινωνίας του Θεάματος θα γράφει «*τη στιγμή που η κοινωνία ανακαλύπτει ότι εξαρτάται από την οικονομία, η οικονομία, στην πραγματικότητα, εξαρτάται από αυτήν. Αυτή η υποχθόνια δύναμη που ωρίμασε μέχρι που εμφανίστηκε κυρίαρχη, έχασε και αυτή τη δύναμή της. Τη θέση του οικονομικού Αυτό πρέπει να πάρει το Εγώ. Το υποκείμενο δεν μπορεί παρά να αναδυθεί μέσα από την κοινωνία, δηλαδή από τον αγώνα που διεξάγεται μέσα της. Η πιθανή του ύπαρξη εξαρτάται από τα αποτελέσματα της πάλης των τάξεων, που αποκαλύπτεται ταυτόχρονα σαν προϊόν και παραγωγός της οικονομικής θεμελίωσης της Ιστορίας*». Ναι, υπό κάποιους όρους ισχύει η τελευταία φράση του δοκιμίου «*αν η δυναμική ήταν το πάντοτε ίδιο, σήμερα το τέλος της δεν είναι το τέλος*» (σελ. 70).

Επί (αυτού τούτου) Αντιλόγου

Μετά από την παρατεταμένη και αναγκαία παραμονή στους ουρανούς της αφαίρεσης ως προσπαθήσουμε να κατεβούμε στον **επίγειο** ουρανό της πολιτικής.⁵⁸ Έχοντας υπόψη πως είναι κουραστική η εμπλοκή με υψηλού βαθμού αφαίρεσης έννοιες, ανούσια και άσκοπη, εάν δεν είναι μία μόνο επιμέρους πλευρά της επαναφοράς του υλικού συγκεκριμένου στο προσκήνιο, κάναμε την εκτίμηση πως ήταν απαραίτητη για να αντιπαρατεθεί σε αντίστοιχο πλαίσιο με αυτό που ενεργοποιεί ο Αντόρνο στο δοκίμιο. Είναι επίσης απαραίτητη σε **κάθε** έκθεση της συγκεκριμένης ολότητας

που δεν πέφτει με τα μούτρα στον θετικισμό του γεγονότος και αναστοχάζεται πάνω στις λογικές κατηγορίες, ως πεδία ανασυγκρότησης στη σφαίρα της σκέψης των εσωτερικών δυνατοτήτων και ορίων που αναδύονται στις προλεταριακές πρακτικές. Έχει να κάνει λοιπόν με **δικές** μας αδυναμίες και ήττες, από την οπτική της προσωρινότητάς τους. Επιμένουμε στη θεωρία του προλεταριάτου γιατί φέρει **συγκεκριμένο, υλικό, ιστορικό και κοινωνικό** περιεχόμενο που απαγορεύει τη διάλυση των καθορισμένων ιστορικών αντιφάσεων σε αφηρημένες αντιθέσεις του τύπου οι «από πάνω» με τους «από κάτω», που απεικονίζουν την πάλη μεταξύ των τάξεων ως διαμάχη μεταξύ ενοίκων πολυκατοικίας διαφορετικών ορόφων.

Ας επιστρέψουμε στην απορία που εκφράσαμε σε μια υποσημείωση της αρχής του κειμένου, η οποία έχει να κάνει με τη σκοπιμότητα της συγκεκριμένης έκδοσης σε μια περίοδο υποχώρησης των ταξικών αγώνων, εάν δεχθούμε την υπόθεση πως υπάρχει κάποια και δεν πρόκειται για ένα καθαρά «φιλολογικό» ενδιαφέρον για τον εμπλουτισμό της εγχώριας γραμματείας σχετικά με τους Αντόρνο και Χορκχάμερ. Αλλά και η τελευταία έκδοσή να ισχύει, το ερώτημα παραμένει ανοικτό: ποιά είναι τα έμμεσα **πολιτικά** συμπεράσματα που εξάγονται από τις απόψεις που εκφράζονται στο άρθρο; Προφανώς, δεν προωθούνται με άμεσο και αδιαμεσολάβητο τρόπο πρόχειρες και ανιστορικές ταυτίσεις ή η ανακάλυψη και εφεύρεση ομολογιών εκεί που δεν υπάρχουν. Ακριβώς όμως επειδή το τι κάνουμε, σε τι αποφάσεις προχωράμε όταν βρισκόμαστε με άλλους και πώς ρυθμίζουμε τις αναμεταξύ μας σχέσεις είναι ήδη μεσολαβημένο από αυτά που πράττουμε και σκεφτόμαστε εν γένει σε αυτή τη διαδικασία **κοινής /κοινωνικής** αναπαραγωγής, έτσι και αντίστροφα η σφαίρα της πολιτικής όσο είναι πραγματικά διαχωρισμένη άλλο τόσο είναι σε ουσιαστική ενότητα με τις υπόλοιπες αντιθετικές μορφές εμφάνισης της **πραγματικής ενότητας-στον-διαχωρισμό** του τρόπου ύπαρξης

58. Βλ. Κ.Μαρξ, *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, εκδ. Γκοβόστη, 2010

και αναπαραγωγής της κοινωνικής ολότητας. Απλά ειπωμένο, η βαρύγδουπη και εξυψωμένη «πολιτική» βρίσκεται παντού, ακόμα και σε φαινομενικά ασήμαντες όψεις της καθημερινότητας. Η επιλογή οδοντόβουρτσας είναι απόφαση που λαμβάνεται εντός ενός συγκεκριμένου όλου κοινωνικών σχέσεων και σαν τέτοια είναι πολιτική, πόσο μάλλον η επιλογή έκδοσης ενός βιβλίου. Και στη βάση της δικής μας ανάγνωσης, είναι **προβληματικό** το περιεχόμενο της συγκεκριμένης έκδοσης, όσον αφορά την προοπτική ξεπεράσματος των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή την **αυτοάρνηση** του προλεταριάτου που μπορεί να είναι μόνο δικό του προϊόν.

Οι διαπιστώσεις λοιπόν του Αντόρνο μπορούν να συνοψιστούν σε δύο θέσεις. Από τη μία έχουμε την αδυνατότητα συνέχισης της προλεταριακής πάλης χωρίς την καθοδήγηση του διαχωρισμένου φορέα της πολιτικής οργάνωσης και της επαναστατικής συνείδησης, δηλαδή ενός λενινιστικού κόμματος της πρωτοπορίας και κάποιων διανοούμενων-εκπαιδευτών. Όταν απουσιάζει ο «πολιτικός υπεραγώνας» του κόμματος, οι ταξικοί αγώνες είναι οικονομίστικοι και αυθόρμητοι, οπότε το προλεταριάτο αργά ή γρήγορα θα έφτανε στο σημείο τέλους όπου αναπόφευκτα θα έπρεπε να αναρωτηθεί: και τώρα **τι να κάνουμε**; Η απάντηση βρίσκεται έτοιμη στα κιτάπια των ειδικών εδώ και πάνω από 115 χρόνια. Σε μια δεύτερη φάση, φαίνεται να αμφισβητείται εντελώς η ύπαρξη του προλεταριάτου ως τάξης από τη στιγμή που η ταξική πάλη έχει μετατραπεί σε πόλεμο συμμοριών. Πλέον υπάρχουν μόνο οι μάζες, άρα θα έπρεπε να εγκαταλείψουμε τελείως τη βασική κριτική κατηγορία, ως έννοια που ανακατασκευάζει στη θεωρία μια πρακτική κοινωνική σχέση με περιεχόμενο ενάντια στην υπάρχουσα μορφή που έχει η ανθρώπινη δραστηριότητα. Αυτό που μένει είναι να επιστρέψουμε στους Νεο-Εγγελιανούς και στην προ-μαρξική αντίληψη για την επαναστατική πρακτική ως έργο της **«κριτικής συνείδησης»** ή να ευελπίστουμε πως οι προλετάριοι θα προχωρήσουν σε

ολοκλήρωση της αυτο-αλλοτρίωσής τους, παραχωρώντας σε κάποιο αυτοανακυρηγμένο ως τέτοιο συνονθύλευμα «επαγγελματιών» επαναστατών την εξουσία πάνω σε στιγμές της κοινωνικής τους ύπαρξης, που δεν είναι ακόμα ολοκληρωτικά απέναντι σε αυτή.

Όποιοι κάνανε τον κόπο να φτάσουν μέχρι εδώ στην ανάγνωση αυτού του μακροσκελούς κειμένου θα καταλάβουν εύκολα πως η απάντηση εκτείνεται ήδη σε όλο το μήκος και το πλάτος αυτών που υποστηρίχθηκαν με τη μορφή του γραπτού Λόγου και η οποία συμπυκνώνεται στην απλούστατη πρόταση πως **η χειραφέτηση του προλεταριάτου μπορεί να είναι μόνο αποτέλεσμα της δικής του αυτόνομης δραστηριότητας**, και εάν υπάρχει ένα πεδίο όπου μπορεί να τεθεί αυτή η δυνατότητα κατάργησης των τάξεων είναι **το συγκεκριμένο καθολικό που συγκροτεί την ιστορική δυναμική της ολότητας των ταξικών σχέσεων**, δηλαδή η **αντιφατική κίνηση της ταξικής πάλης**. Εν τέλει, όπως θα είναι προφανές, δεν διεκδικούμε καποια «πρωτοτυπία», «αυθεντικότητα» και «καινοτομία» παρά συνεχίζουμε στο ξετύλιγμα του κόκκινου νήματος που συνδέει τους αγώνες για την **ιδιοποίηση της ιστορικής ζωής**. Θα συμφωνήσουμε λοιπόν με τον Ραούλ Βανεγκέμ πως *«μια ελαχιστότατη διόρθωση του ουσιώδους έχει μεγαλύτερη σημασία από εκατό δευτερεύουσες καινοτομίες και εάν υπάρχει κάτι καινούργιο βρίσκεται στο νόημα του ρεύματος που παρασέρνει τις κοινοτοπίες»*.⁵⁹

Όμως, η άρνηση της κοινοτοπίας είναι συγκεκριμένη, προχωράει μέσα από την παραδειγματική και υποστασιοποιημένη θεαματική της χρήση στη **διάλυσή** της στον ιστορικό χρόνο του παρόντος. Στη βάση αυτού, θα υπενθυμίσουμε κοινότητα πως πενήντα χρόνια συμπληρώνονται τη χρονιά που διανύουμε από την προλεταριακή εξέγερση του Μάη του '68 και ακόμα οι παραδόσεις όλων των νεκρών γενεών συνεχίζουν να βαραίνουν

59. Ρ. Βανεγκέμ, *Η Επανάσταση της Καθημερινής Ζωής*, εκδ. Άκμων, χ.χ.

σαν βραχνάς πάνω από τα κεφάλια των ζω-
ντανών. Το τότε προλεταριάτο, ως εκφρα-
στής της συγκεκριμένης ταξικής σύνθεσης
της εποχής, ξεκίνησε έναν ψίθυρο που έκανε
τον παλιό κόσμο να τρέμει στα θεμέλιά του.
Παρόλο που την τρέχουσα περίοδο φαίνεται
να μην ακούγεται σχεδόν τίποτα, αναγνωρί-
ζοντας πως αυτοαντιφάσκουμε, θα υποστη-
ρίξουμε τον Αντόρνο του *Τρείς μελέτες για
τον Χέγκελ* και τη θέση του ενάντια στον Βιτ-
γκενστάϊν, σε μια προσπάθεια, όμως, που δεν
είναι μια **διαχωρισμένη θεωρητική δραστη-
ριότητα** αλλά πρακτική μεταβολή των κατα-
στάσεων και αυτομεταβολή ταυτόχρονα, πως
τουλάχιστον θα έπρεπε να προσπαθούμε να
πούμε αυτό που «δεν μπορεί να ειπωθεί».⁶⁰

Για να μην μακρηγορούμε κι άλλο,
αντιγράφουμε την αρχική παράγραφο της
*Έκθεσης σχετικά με την κατάληψη της Σορ-
βόννης*, που συντάχθηκε από το **Συμβούλιο
για τη Συνέχιση των Καταλήψεων στο Πα-
ρίσι** στις 19 Μαΐου του 1968: «*Η κατάληψη
της Σορβόννης, που ξεκίνησε τη Δευτέρα 13
Μαΐου, εγκαινίασε μια νέα περίοδο της κρί-
σης της σύγχρονης κοινωνίας. Τα γεγονότα
που τώρα εκτυλίσσονται στη Γαλλία προαναγ-
γέλλουν την επιστροφή του επαναστατικού
προλεταριακού κινήματος σε όλες τις χώρες.
Εκείνο που είχε ήδη περάσει από τη θεωρία
στις οδομαχίες, πέρασε τώρα στον αγώνα για
την εξουσία επί των μέσων παραγωγής. Ο εξε-
λιγμένος καπιταλισμός πίστευε ότι είχε τε-
λειώσει με την πάλη των τάξεων: νάτη πάλι!
Το προλεταριάτο δεν υπήρχε πια: κι όμως,
νάτο πάλι!*».⁶¹

60. Βλ. T.W. Adorno, *Τρείς μελέτες για τον Χέ-
γκελ*, εκδ. Κριτική, 1992.

61. René Viénet, *Μάης 1968. Λυσσασμένοι και Σι-
τουασιονιστές μέσα στο Κίνημα των Καταλήψεων*,
εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1978.